

ΑΡΧΕΙΟΝ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

ΚΑΙ

ΘΕΩΡΙΑΣ ΤΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΤΡΙΜΗΝΙΑΙΟΝ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΟΝ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ

«Τὸ γὰρ αὐτὸ νοεῖν ἐστὶν τε καὶ εἶναι»
ΠΑΡΜΕΝΙΔΗΣ

ΤΑΚΤΙΚΟΙ ΣΥΝΕΡΓΑΤΑΙ

Heinrich Rickert Καθ. τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Heidelberg. — Ernst Hoffman Καθ. τοῦ Πανεπιστημίου Heidelberg. — Erich Frank, Καθ. τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Marburg. — Guido Calogero Καθ. τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Φλωρεντίας. — Ραφ. Δήμου, Καθ. τοῦ Πανεπιστημίου Harvard τῶν Ἡν. Πολ. τῆς Ἀμερικῆς. — Κ. Τριανταφυλλόπουλος Καθ. τοῦ Πανεπιστημίου τῶν Ἀθηνῶν. — August Faust Καθ. τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Heidelberg. — Μιχ. Τσαμαδός. — Χ. Τζωρτζόπουλος Καθ. τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. — Franz Boehm ὑφηγ. τοῦ Πανεπιστημίου Heidelberg. — Παν. Κανελλόπουλος. — Κωνσταντῖνος Τσάτσος Καθ. Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν. — Ἰωάν. Θεοδορακόπουλος Καθηγ. Πανεπιστημίου Θεσ/νίκης. — Θεμ. Τσάτσος ὑφηγ. Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ

ΤΥΠΟΙΣ: Κ. Σ. ΠΑΠΑΔΟΓΙΑΝΝΗ

ΨΑΡΡΩΝ 41

1936

Ε.Υ.Δ της Κ.τ.Π
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2006

ΑΙ ΘΕΜΕΛΙΩΔΕΙΣ ΠΕΡΙ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΘΕΩΡΙΑΙ

ΥΠΟ

ΠΑΝΑΓ. Κ. ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΥ

4 — Ἡ περὶ ἱστορίας θεωρία τοῦ M a r x δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἀναπαρασταθῇ, ἀκολουθουμένης τῆς σειρᾶς τῶν σκέψεών του, ὅπως αὐτὸς τὰς διετύπωσε. Δὲν εἶναι δυνατόν, διότι ὁ M a r x, διατυπῶν τὰς περὶ ἱστορίας σκέψεις του, δὲν ἠκολούθησε καμμίαν σειράν. Δὲν ὑπάρχει—ἐξαιρέσει προχείρων τινων δοκιμίων (ὅπως εἶναι ἡ ἐν συνεργασίᾳ μετὰ τοῦ E n g e l s συγγραφεῖσα «Deutsche Ideologie») — ἔργον τοῦ M a r x γραφέν πρὸς τὸν ἀποκλειστικὸν σκοπὸν, ὅπως ἀναπτυχθῇ λεπτομερῶς καὶ διατυπωθῇ συστηματικῶς ἡ περὶ ἱστορίας θεωρία του. Φράσεις ἀτάκτως ἐρριμέναι εἰς προλόγους διαφόρων ἔργων του, δοκίμια ἐστερημένα ὀριστικῆς διαμορφώσεως, ἀφορισμοί, ὅλα δὲ αὐτὰ συνδεδυασμένα μὲ πολεμικοὺς καὶ κριτικοὺς μᾶλλον καὶ ὄχι μὲ συστηματικοὺς σκοπούς, προσφέρονται εἰς τὸν μελετητὴν, ὁ ὅποιος δὲν ἀρκεῖται εἰς πολιτικὰ συνθήματα, ὡς ἄμορφος ὕλη ἀπαιτοῦσα τὴν διαμόρφωσιν, τὴν ὁποίαν ὁ δημιουργὸς τῆς παρέλειψε νὰ ἐπιχειρήσῃ. Καὶ ὅμως: ἡ θεωρία αὕτη, ἡ ὁποία δὲν ἐμφανίζεται ὡς θεωρία συντεταγμένη, ἐδημιούργησε τὴν μᾶλλον συντεταγμένην παράταξιν ὀπαδῶν, τὴν ὁποίαν ἔχει νὰ ἐπιδείξῃ ἡ ἱστορία τῶν θεωριῶν. Τὸ φαινόμενον δὲν εἶναι δύσκολον νὰ ἐξηγηθῇ. Ἡ παράταξις—ἐννοοῦμεν εἰδικῶς τὴν παράταξιν ἐκείνων, οἱ ὅποιοι ἰσχυρίζονται ὅτι ἔχουν συνειδητὴν σχέσιν πρὸς τὸ θεωρητικὸν οἰκοδόμημα τοῦ M a r x—παρέλαβαν ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ τὰς φράσεις ὡς ἀπλὰς φράσεις, τὰ σχήματα ὡς ἀπλᾶ σχήματα, τὰς λέξεις ὡς ἀπλὰς λέξεις καὶ συνθήματα. Ἀκριβῶς ἐπειδὴ ἡ θεωρία τοῦ M a r x δὲν προέκυψεν ἀπὸ τὸ ἔργον του συντεταγμένη, ἀκριβῶς δι' αὐτὸ προεκάλεσε τὴν διάθεσιν τῆς ληλασίας. Οἱ ἐστερημένοι τῆς δυνάμεως νὰ ἀντιμετωπίζουν προβλήματα εὖρον ἔδαφος εὐκόλου ἵκα-

νοποιήσεως τῆς ἀδυναμίας των. Ἐὰν τὸ φιλοσοφικὸν σύστημα τοῦ Μαρξ ἦτο καθ' ὅλα διατετυπωμένον, θὰ ἦτο δύσκολον νὰ τὸ ἀφομοιώσουν, ὅπως εἶναι δύσκολος ἡ ἀφομοίωσις ὅλων τῶν συστημάτων. Ἐδῶ τὰ πράγματα τοὺς ἐφάνησαν ἀπλᾶ. Ὁ Μαρξ διετύπωσε μόνον τὰς «ἐπικεφαλίδας» τοῦ φιλοσοφικοῦ του ἔργου. Ἀνίκανοι νὰ ἀντιληφθοῦν, ὅτι ἡ ἐπικεφαλὴ ἀποτελεῖ πρόβλημα, τοῦ ὁποίου ἡ λύσις, εἰ δὲν διετυπώθη ὑπὸ τοῦ συγγραφέως τῆς ἐπικεφαλίδος, πρέπει νὰ ἀναζητηθῆ, ἐξέλαβον τὰς ἐπικεφαλίδας ὡς περιεχόμενον, τὰς περιφέρουν ἀνά τὰς ὁδοὺς τῆς ὀχλοκρατουμένης συνειδήσεώς των καὶ εἶναι ἱκανοποιημένοι, καταβιβάζοντες τὸν Μαρξ εἰς τὸ ἐπίπεδον τῆς ἰδίας αὐτῶν ἀφελείας.

Ὁ Μαρξ εἶναι πρόβλημα, ὅπως εἶναι προβλήματα ὅλοι οἱ μεγάλοι ἄνδρες καὶ ὅλα τὰ μεγάλα γεγονότα. Ὁ Μαρξ εἶναι μάλιστα πρόβλημα περισσότερον ἀπὸ τοὺς ἄλλους, διότι δὲν ἐπεχείρησε κἄν νὰ ἀποκαλυφθῆ ὁλόκληρος. Ὅσον ἀφορᾷ βεβαίως τὴν ἐξωτερικὴν πλευρὰν τῆς διδασκαλίας του, ἐκείνην, ἡ ὁποία ἀφορᾷ ὠρισμένας εἰδικὰς ἐπιστήμας ἢ τὴν πολιτικὴν ὡς προᾶξιν, ἢ πλευρὰ αὐτῆ, ἂν καὶ διὰ νὰ νοηθῆ πλήρως πρέπει νὰ ἀναχθῆ ἐπίσης εἰς τὸ ὅλον, ἔχει πάντως ἐπιφάνειαν ἀρκετὴν διὰ νὰ εἶναι νοητὴ καὶ ἡ ἀνεξάρτητος ἀπὸ πάσης ἀναγωγῆς εἰς τὸ ὅλον καλλιέργειά της. Ἡ πλευρὰ ἀντιθέτως ἡ ἐσωτερικὴ ὑπάρχει κυρίως ὡς βάθος, ὡς βάθος, τὸ ὁποῖον δὲν εὔρεν ἐπαρκῆ εἰς τὰ συγγράμματα τοῦ Μαρξ ἐξωτερίκευσιν. Ἐδῶ χρειάζεται ἐρμηνεία εἰς τὴν εὐρυτάτην καὶ ἀπαιτητικωτάτην ἔννοιαν τῆς λέξεως. Ἡ περὶ ἱστορίας θεωρία τοῦ Μαρξ, μὲ τὴν ὁποίαν ἀποκλειστικῶς θὰ ἀσχοληθῶμεν ἐνταῦθα, πρέπει νὰ συγκροτηθῆ, ὡς εἰδὲν ὑπῆρχε. Δὲν γνωρίζομεν, εἰ ἢ εἰκὼν, τὴν ὁποίαν θὰ δόσωμεν, εἶναι ἢ αὐτῆ, τὴν ὁποίαν θὰ ἔδιδε καὶ ὁ Μαρξ, εἰ ἢ προέβαινε καὶ ὁ ἴδιος εἰς ἀνάλογον ἐπιχείρησιν. Εἶναι πάντως—ὡς πρὸς ὠρισμένα τοῦλάχιστον σημεία—διάφορος τῆς εἰκόνας, τὴν ὁποίαν ὅλοι οἱ ἄλλοι, φίλοι καὶ ἐχθροί, ἀποδίδουν εἰς τὸν Μαρξ. Ἄς ἐπιχειρήσωμεν τὴν συγκρότησίν της μὲ τὴν ἐλπίδα, ὅτι προσεγγίζομεν τὸν Μαρξ περισσότερον ἀπὸ τοὺς ἄλλους, περισσότερον πάντως ἀπὸ τοὺς ὁπαδοὺς καὶ κακοὺς φίλους του.

Ἡ διαπίστωσις, ἀπὸ τὴν ὁποίαν θὰ ὀρμηθῶμεν, εἶναι ἡ ἑξῆς: ὅτι

ὁ Μ a r x συλλαμβάνει τὸν λεγόμενον «ἱστορικὸν ὕλισμόν» του, ἀντι-παρατάσσει αὐτὸν ἀπολύτως πρὸς τὸν φυσικοεπιστημονικὸν ὕλισμόν, πρὸς τὸν νατουραλισμὸν ἀγγλογαλλικοῦ τύπου. Ἐδῶ — ὅπως ἐλέχθη ἤδη εἰς τὸ τέλος τῆς προηγουμένης παραγράφου — εἶναι ἐμφανὴς ἡ ἐπί-δρασις τοῦ διδασκάλου τοῦ Μ a r x, τοῦ H e g e l. Ὁ Μ a r x, διεπό-μενος ὑπὸ συνειδήσεως ἱστορικῆς ἰδιαίτερος ἐξειλιγμένης, δὲν ἦτο δυνατόν νὰ ὑποτάξῃ τὴν ἱστορίαν εἰς μεθόδους εἰλημμένας ἀπὸ τὴν σφαιρᾶν τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν. Ὁ Μ a r x ἐγνώριζεν, ὅτι πᾶν ὅ,τι συμβαίνει εἰς τὴν ἱστορίαν συμβαίνει ἅπαξ, εἶναι μοναδικόν, εἶναι πρᾶξις καὶ πρόκειται ὡς πρᾶξις μοναδικὴ νὰ συλλαμβάνεται. Ἐὰν δὲν προηγεῖτο ὁ H e g e l, δὲν θὰ ἦτο δυνατόν ὁ ἱστορικῶς καλλιεργημέ-νος Μ a r x ν' ἀναζητήσῃ νόμους εἰς τὴν ἱστορίαν. Ὁ H e g e l ἐδίδα-ξεν εἰς τὸν Μ a r x, ὅτι τὸ ἀτομικὸν συμβιβάζεται πρὸς τὸ γενικόν, ὅτι εἰς τὴν ἱστορίαν συγκεκριμένως τὸ ἀτομικὸν περιλαμβάνεται ἀκέ-ραιον, χωρὶς νὰ αἴρεται ἡ ἀτομικότης καὶ ἰδιοτυπία του, εἰς τὸ γενι-κόν. Ὁ H e g e l ἐδίδαξεν εἰς τὸν Μ a r x, ὅτι εἰς τὴν σφαιρᾶν τῆς διαλεκτικῆς αἱ ἀντιθέσεις συνυφαίνονται εἰς ἐνότητα, ὅτι τὸ γενικὸν εἶναι ἐξ ἴσου πραγματικόν, ὅσον καὶ τὸ εἰδικόν, μέσῳ τοῦ ὁποίου ἐκ-δηλοῦται. Χωρὶς τὴν θεμελιώδη αὐτὴν ἀρχὴν θὰ ἦτο ἀδύνατον νὰ συλληφθῇ ἡ κίνησις τῆς ἱστορίας ὡς κίνησις, τῆς ὁποίας αὐταὶ αὐταὶ αἱ γενικαὶ τάσεις εἶναι ἱστορικῶς περιορισμέναι, συγκεκριμέναι. Μὲ τὴν φυσικοεπιστημονικὴν σκέψιν θὰ ἦτο ἀδύνατον νὰ θεμελιωθῇ τοιοῦ-τον τι. Δι' αὐτὸ καὶ ὁ Μ a r x, συλλαμβάνων τὸν ἱστορικὸν ὕλισμόν του, τονίζει ἰδιαίτερος, ὅτι ὁ ὕλισμός του εἶναι ἱστορικός, καὶ ἀντι-παρατάσσει τοῦτον ὀρθῶς καὶ κατηγορηματικῶς πρὸς τὸν φυσικοεπι-στημονικὸν ὕλισμόν.

Ἄς ἔλθωμεν εἰς τὰ κείμενα διὰ νὰ στηρίξωμεν τὸν ἀνωτέρω ἰσχυ-ρισμόν μας. Ἐπὶ κεφαλῆς τῶν «Thesen über Feuerbach»,¹⁾ εἰς τὰς ὁποίας τὴν ἀπέδωκε σημασίαν ὁ E n g e l s, ὥστε ἔκρινεν ἀναγκαῖον νὰ τὰς ὑποβάλλῃ εἰς λεκτικὴν ἐπεξεργασίαν καθιστῶσαν τὸ νόημά των σαφέστερον, ὑπάρχει ἡ ἐξῆς περίφημος φράσις: «Τὸ κύριον ἐλάττωμα ὀλοκλήρου τοῦ μέχρι τοῦδε ἀναπτυχθέντος ὕλισμοῦ (συμπεριλαμβανο-

1) Βλ. Μ a r x, Thesen über Feuerbach, ἐν «Marx—Engels Archiv», Frankfurt a. M., I. Band σ. 227—230.

μένου και τοῦ ὕλισμοῦ τοῦ Feuerbach) ἔγκειται εἰς τὸ ὅτι τὸ ἀντικείμενον, ἢ πραγματικότης, τὸ αἰσθητὸν συλλαμβάνεται μόνον ὑπὸ τὴν μορφήν τοῦ ἀντικειμένου ἢ τῆς ἐποπτείας καὶ ὄχι ὡς αἰσθητὴ ἀνθρώπινη ἐνέργεια, ὄχι ὡς πράξις, ὄχι ὑποκειμενικῶς». Ἐδῶ φαίνεται καθαρά, ὅτι ὁ Marx δὲν θέλει νὰ θυσιάσῃ εἰς τὴν νομοτέλειαν, εἰς τὸ εἶδος, εἰς τὴν γενικότητα τὸ ἀτομικὸν καὶ πρακτικῶς συγκεκριμένον, ἀλλὰ ζητεῖ νὰ συλλάβῃ τὴν νομοτέλειαν ἐν συνδυασμῶ πρὸς τὸ ἱστορικῶς συγκεκριμένον. Καὶ συνεχίζει ὁ Marx: ἐπειδὴ συλλαμβάνει ὁ μέγιστος τοῦδε ὕλισμος τὴν ἱστορικὴν πραγματικότητα μόνον ὡς ἀντικείμενον (δηλαδή μόνον ὡς φύσιν), «δι' αὐτὸ ἡ ἐνεργὸς πλευρὰ ἀνεπτύχθη, κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὸν ὕλισμὸν ὑπὸ τοῦ ἰδεαλισμοῦ, μετὰ τὴν διαφορὰν, ὅτι οὗτος, μὴ γνωρίζων φυσικὰ τὴν πραγματικὴν, αἰσθητὴν ἐνέργειαν ὡς τοιαύτην, ἀνέπτυξε τὴν ἐνεργὸν πλευρὰν ἀφηρημένως». Ἐδῶ βλέπομεν, ὅτι ὁ Marx θεωρεῖ τὸν ἑαυτὸν του, θεωρεῖ τὸν ἱστορικὸν ὕλισμὸν ὡς ἔχοντα συγγένειαν μεγαλυτέραν πρὸς τὸν ἰδεαλισμὸν παρὰ πρὸς τὸν νατουραλιστικὸν ὕλισμὸν. Ἀπὸ τοῦ ἰδεαλισμοῦ, κατὰ τὴν ῥητὴν τοῦ Marx ὁμολογίαν, διακρίνεται ὁ ἱστορικὸς ὕλισμος μόνον καὶ μόνον ὡς πρὸς τὸ ἑξῆς σημεῖον: ὅτι δὲν ἀναγνωρίζει τὸ ὑποκείμενον ὡς τοιοῦτον, τὴν συνείδησιν ὡς συνείδησιν «ἐν γένει», ὅπως τὴν συνέλαβε κυρίως ὁ Kant, ἀλλὰ βλέπει εἰς τὸ ὑποκείμενον πάντοτε συγκεκριμένην ὑπαρξιν, συγκεκριμένην πραγματικότητα. Πρὸς τὴν κατεύθυνσιν αὐτὴν ὠδήγησε τὸν Marx αὐτὸς οὗτος ὁ Hegel.

Ἄς σταματήσωμεν εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο περισσότερον: ὁ Marx ἐπιρρίπτει εἰς τὸν ὕλισμὸν τὴν μομφήν, ὅτι ἠγνόησε τὸ ὑποκείμενον, ὅτι ἠγνόησε, κατὰ τὴν περίφημον διατύπωσίν του, τὴν «ἐνεργὸν πλευρὰν» (tätige Seite) τῆς ἱστορίας, τὴν πλευρὰν, ἢ ὁποῖα, ὡς ἐνεργὸς πλευρὰ, κινεῖ τὴν ἱστορίαν. «Ἡ ὕλιστικὴ θεωρία περὶ τῆς μεταβολῆς τῶν περιστάσεων καὶ τῆς ἀνατροφῆς λησμονεῖ», λέγει ὁ Marx εἰς τὴν τρίτην «θέσιν» του, «ὅτι αἱ περιστάσεις μεταβάλλονται ὑπὸ τῶν ἀνθρώπων καὶ ὅτι ὁ παιδαγωγὸς διαπαιδαγωγεῖται κατ' ἀνάγκην καὶ αὐτός». Ἀντιθέτως πρὸς τὸν νατουραλιστικὸν ὕλισμὸν, ὁρμᾶται ὁ Marx ἀπὸ τὴν θεμελιώδη διάκρισιν μεταξὺ ὑποκειμένου καὶ ἀντικειμένου, κατηγορεῖ τὸν ὕλισμὸν, ὅτι δὲν βλέπει τὸ ὑποκείμενον, δὲν βλέ-

πει τὴν ἐνεργὸν πλευρὰν τῆς ἱστορίας. Καὶ ἡ μορφή αὐτὴ εἶναι καθ' ὅλα δεδικοιολογημένη. Ὁ φυσιοκρατικὸς ὕλισμός, ὁ ὁποῖος εὔρεν ὡς πρὸς τὴν κοινωνιολογίαν τὴν πληρεστέραν διατύπωσιν του εἰς τὸ σύστημα τοῦ Herbert Spencer, βλέπει τὸν ἄνθρωπον ὡς ὄν παθητικόν, ὡς ἀπλὴν φύσιν. Ὁμιλῶν ὁ Spencer εἰς τὸ πρῶτον μέρος τοῦ ἔργου του «Principles of Sociology» περὶ τῶν παραγόντων τῆς κοινωνικῆς ζωῆς, ὁμιλεῖ περὶ τοῦ ἀνθρώπου, ὅπως ὁμιλεῖ περὶ τοῦ κλίματος, τῆς γλωρίδος καὶ τῆς πανίδος, ὁμιλεῖ δηλαδὴ περὶ τοῦ ἀνθρώπου, ἐξετάζων μόνον τὰς φυσικὰς ιδιότητας τούτου καὶ χρησιμοποιοῦν ὡς πρότυπον τοὺς πρωτογόνους. Ὁ Marx στρέφεται κατὰ τῆς τοιαύτης περὶ ἀνθρώπου ἀντιλήψεως, τῆς ὁποίας αἱ πρῶται γνωσιολογικῶς σαφεῖς βάσεις ἐτέθησαν ὑπὸ τῆς αἰσθησιαρχίας, κυρίως δὲ ὑπὸ τοῦ Hume, τοῦ συλλαβόντος τὸ ὑποκείμενον ὡς ἀπλὴν ἀντιγραφήν τοῦ ἀντικείμενου. Διὰ τὸν Marx ἡ ἱστορία διακρίνεται θεμελιωδῶς ἀπὸ τὴν ἀπλὴν φύσιν καὶ διακρίνεται διὰ τῆς «ἐνεργοῦ πλευρᾶς», τὴν ὁποίαν παριστοῦν οἱ ἄνθρωποι ὡς ὑποκείμενα βουλήσεως καὶ δράσεως ἀπέναντι τοῦ ἀντικείμενου, ἀπέναντι τῆς φύσεως.

Καταλήγοντες εἰς τὰ συμπεράσματα ταῦτα, δὲν βασιζόμεθα μόνον ἐπὶ τῶν φράσεων τοῦ Marx, τὰς ὁποίας ἐδημοσιεύσαμεν ἤδη ἀνωτέρω. Εἰς τὴν «Deutsche Ideologie», τὴν ὁποίαν συνέγραψεν ὁ Marx ἐν συνεργασίᾳ μὲ τὸν Engels καὶ ἡ ὁποία, παρὰ τὴν μορφήν αὐτῆς ὡς προχείρου δοκιμίου, ἀποτελεῖ τὸ μόνον καθαρῶς φιλοσοφικὸν ἔργον τῶν Marx καὶ Engels, περιλαμβάνονται ὅλαι σχεδὸν αἱ φράσεις, μὲ τὰς ὁποίας ἐπεχείρησεν ὁ Marx ἀργότερον εἰς τὸ ἔργον του «Misère de la philosophie», εἰς τὸν περίφημον πρόλογον τῆς «κριτικῆς τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας», ὡς καὶ εἰς ὅλα τὰ ἄλλα ἔργα του νὰ διατυπώσῃ τὰς γενικὰς γραμμὰς τοῦ ἱστορικοῦ ὕλισμοῦ. Εἰς τὴν «Deutsche Ideologie», ὑπάρχει αὐτουσίᾳ ἡ φράσις, καθ' ἣν δὲν προσδιορίζεται ἡ ζωὴ μας ἀπὸ τὴν συνείδησίν μας, ἀλλ' ἀντιστρόφως,¹⁾ φράσις, ἡ ὁποία θεωρεῖται ὑπὸ τῶν πλείστων διατυπωθεῖσα τὸ πρῶτον εἰς τὸν πρόλογον τῆς «κριτικῆς τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας»· ἐδῶ ὑπάρχουν κατὰ πρώτην καὶ ὀριστικὴν φορὰν διατετυπωμέναι αἱ σκέ-

1) Marx und Engels, Deutsche Ideologie, ἐν «Marx - Engels Archiv», I. Band, σ. 240.

ψεις, καθ' ἃς αἱ παραγωγικαὶ δυνάμεις, τὰ μέσα παραγωγῆς καὶ ἡ ἐξέλιξις των προσδιορίζουν τὴν κοινωνικὴν ζωὴν καὶ ἐξέλιξιν ¹⁾· ἐδῶ εὗρε τὴν πρώτην ὀριστικὴν διατύπωσίν της ἡ ἀρχή, καθ' ἣν αἱ κοινωνικαὶ μεταβολαὶ προκαλοῦνται ἐκ τῆς ἀντινομίας, ἡ ὁποία δημιουργεῖται μεταξὺ τῶν μέσων παραγωγῆς καὶ τῶν κοινωνικῶν συνθηκῶν τῆς ζωῆς· ²⁾ ἐδῶ διευκρινίσθη ὀριστικῶς ἡ σκέψις, καθ' ἣν ὁ κομμουνισμὸς δὲν ἀποτελεῖ ἰδεῶδες, πρὸς τὸ ὁποῖον δέον νὰ προσανατολισθῆ ἡ πραγματικότητα, ἀλλ' ἀποτελεῖ καθεστῶς, πρὸς τὸ ὁποῖον κατ' ἀνάγκην ὀδηγεῖ ἡ πραγματικὴ τῆς κοινωνίας κίνησις· ³⁾ ἐδῶ μάλιστα διευκρινίσθησαν κατὰ πρώτην καὶ τελευταίαν φορὰν σκέψεις σχετικαὶ πρὸς τὸν ἐν τῷ κομμουνιστικῷ καθεστῶτι καταμερισμὸν τῶν ἔργων, καταμερισμὸν, ὁ ὁποῖος, κατὰ τὴν γνώμην τῶν Marx καὶ Engels, δὲν θὰ εἶναι σιαθερός, ἀλλὰ θὰ ἀνταποκρίνεται εἰς τὰς ἀρεσκείας καὶ δὴ τὰς μεταβλητὰς ἀρεσκείας τοῦ καθενός· ⁴⁾ ἐδῶ τέλος εἰς τὴν «Deutsche Ideologie» ὑπάρχει διατυπωμένη κατὰ τρόπον, ὁ ὁποῖος ἀργότερον οὔτε μετεβλήθη, οὔτε ἐπλουτίσθη κ' ἄν, ἡ θεωρία περὶ τοῦ ἰδεολογικοῦ ἐποικοδομήματος, ἡ θεωρία δηλαδή, καθ' ἣν αἱ ἰδέαι προσδιορίζονται ὑπὸ τῶν κοινωνικῶν συνθηκῶν, δηλαδή παράγονται ὑπὸ τῶν ἀνθρώπων ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τοῦ κοινωνικοῦ τούτων προσδιορισμοῦ· ⁵⁾

Διατὶ προέβημεν εἰς τὰς ἀνωτέρω διαπιστώσεις, τὰς ὁποίας θὰ ἠδυνάμεθα νὰ συνεχίσωμεν, διαπιστοῦντες, ὅτι εἰς τὴν «Deutsche Ideologie» ὑπάρχουν ὅλαι αἱ ἀργότερον ἐπαναληφθεῖσαι ἀπλῶς φράσεις περὶ τοῦ λόγου, δι' ὃν τὸ κομμουνιστικὸν κίνημα θὰ ὀδηγήσῃ εἰς τὴν ἄρσιν τῆς ἀντιθέσεως τῶν τάξεων, περὶ τοῦ συνδυασμοῦ τῆς ἐννοίας τῆς πολιτείας πρὸς τὰς ἀντιθέσεις τῶν τάξεων, περὶ τῆς ἀποστολῆς τοῦ προλεταριάτου, περὶ τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας ὡς φραγμοῦ, ἐπὶ τοῦ ὁποίου προσκρούουν σήμερον αἱ παραγωγικαὶ δυνάμεις, καὶ οὕτω καθ' ἑξῆς; Διατὶ προέβημεν εἰς ὅλας αὐτὰς τὰς διαπιστώσεις;

Ἡ ἀπάντησις, τὴν ὁποίαν θὰ δώσωμεν εἰς τὴν ἀπορίαν αὐτήν, ἀπορίαν, τὴν ὁποίαν ὑποθέτομεν ὡς γεννηθεῖσαν εἰς τὴν συνείδησιν

1) Marx und Engels, ἐνθ' ἄν., σ. 246.

2) Marx und Engels, ἐνθ' ἄν., σ. 248.

3) Marx und Engels, ἐνθ' ἄν., σ. 252.

4) Marx und Engels, ἐνθ' ἄν., σ. 251.

5) Marx und Engels, ἐνθ' ἄν. σ. 239 καὶ 259.

τοῦ ἀναγνώστου μας, ἔχει μεγάλην σημασίαν. Προέβημεν εἰς τὰς ἀνωτέρω διαπιστώσεις διὰ νὰ ἀποκρούσωμεν ἐκ τῶν προτέρων πᾶσαν τυχόν παρατήρησιν, καθ' ἣν ἡ «Deutsche Ideologie» δὲν ἀποτελεῖ ὄριμον πηγὴν ἐξαγωγῆς θετικῶν ὡς πρὸς τὴν διδασκαλίαν τοῦ Marx συμπερασμάτων. Ἐὰν εἶναι ἀληθῆ καὶ ὀρθῶς διατυπωμένα ὅσα εἰς τὴν «Γερμανικὴν ἰδεολογίαν» ἀφοροῦν τὰ ἀνωτέρω θιγέμενα προβλήματα, πρέπει νὰ εἶναι ἀληθῆ καὶ ἀπὸ τῆς ἐπόψεως τοῦ ἱστορικοῦ ὕλισμοῦ ὀρθὰ καὶ ὅσα διατυπώνουν οἱ Marx καὶ Engels εἰς τὴν «Γερμανικὴν ἰδεολογίαν» παραλλήλως καὶ ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὰ ἀνωτέρω μνημονευθέντα. Ἀντὶ νὰ παραδεχθῶμεν, ὅτι οἱ Marx καὶ Engels περιέπεσαν εἰς ἀντιφάσεις, ἀντὶ νὰ ἐκλέξωμεν ὅσα μᾶς ἀρέσουν καὶ νὰ ἀπορρίψωμεν τὰ ὑπόλοιπα, ὀρθότερον καὶ σοβαρότερον εἶναι νὰ ἐπιχειρήσωμεν νὰ συμβιβάσωμεν ὅσα μόνον ἐκ πρώτης ὄψεως καὶ ἐπὶ τῇ βάσει ἐπιπολαίας παρατηρήσεως φαίνονται ἀσυμβίβαστα. Ποῖα δὲ εἶναι αὐτὰ τὰ ἀσυμβίβαστα, τὰ ὅποια οἱ περισσότεροι τῶν Μαρξιστῶν ἀποσιωποῦν, τῆς ἀποσιωπήσεως αὐτῆς ὀφειλομένης εἰς τὸ γεγονός, ὅτι εἶναι ἀνίκανοι νὰ ὑπερπηδήσουν τὰ ἀπλᾶ καὶ σχηματικὰ κατασκευάσματα, μὲ τὰ ὅποια καὶ μόνα εἶναι δυνατὸν νὰ διεκδικήσουν πνευματικὴν ὄντοτητα;

Ἄς ἐπανέλθωμεν εἰς ὅσα λέγει ὁ Marx εἰς τὰς «θέσεις» του τὰς σχετικὰς πρὸς τὸν Feuerbach. Εἴπομεν, βασιζόμενοι ἐπὶ συγκεκριμένων διατυπώσεων τοῦ Marx ὅτι ὁ ἱστορικὸς ὕλισμος ὀρμαῖται ἀπὸ τῆς ὑπάρξεως τοῦ ἀνθρώπου ὡς τῆς «ἐνεργοῦ πλευρᾶς» ἐν τῇ ἱστορίᾳ. Εἰς τὴν «Γερμανικὴν ἰδεολογίαν» ὄχι μόνον δὲν ἐγκαταλείπεται ἡ ἀποψις αὐτή, ἀλλ' ἐπαναλαμβάνεται ἐντονώτερον καὶ – ὕπερ σπουδαιότερον – προσλαμβάνει συγκεκριμένην μορφήν. Ὅμιλοῦντες οἱ Marx καὶ Engels περὶ τοῦ τρόπου, καθ' ὃν γεννᾶται ἡ ἱστορία, λέγουν, ὅτι «ἡ πρώτη ἱστορικὴ πράξις» τῶν ἀνθρώπων, «δι' ἧς διακρίνονται οὗτοι ἀπὸ τῶν ζώων», εἶναι ἐκείνη, δι' ἧς ἀρχίζουν «νὰ παράγουν τὰ μέσα τῆς ζωῆς των».¹) Καὶ προσθέτουν ὀλίγον κατωτέρω οἱ δημιουργοὶ τοῦ ἱστορικοῦ ὕλισμοῦ: «Παράγοντες οἱ ἄνθρωποι τὰ μέσα τῆς ζωῆς των, παράγουν ἐμμέσως αὐτὴν ταύτην τὴν ὕλικήν των ζωὴν».²) Τοῦτο, τὸ ὅποion ἀποτελεῖ,

1) Marx und Engels, ἐνθ. ἀν. σ. 237.

2) Marx und Engels, ἐνθ' ἀν., σ. 238.

ὡς τονίζουν οἱ Marx καὶ Engels, τὴν «θεμελιώδη προϋπόθεσιν πάσης ἱστορίας», ἔξακολουθεῖ νὰ συμβαίῃ καὶ σήμερον, ὅπως συνέβαινε καὶ πρὸ χιλιάδων ἐτῶν.¹⁾ Δι' αὐτὸ καταλήγουν οἱ Marx καὶ Engels καὶ εἰς τὴν «Γερμανικὴν ἰδεολογίαν» εἰς τὸ συμπέρασμα, συμπέρασμα ὁμοίotypον πρὸς ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον διατυποῦται καὶ εἰς τὰς ἀναφερομένας εἰς τὸν Feuerbach «θέσεις», ὅτι δὲν διαμορφώνουν αἱ περιστάσεις τοὺς ἀνθρώπους, ἀλλ' ὅτι καὶ οἱ ἄνθρωποι διαμορφώνουν τὰς περιστάσεις.²⁾

Ποῖν ἢ ἐπιχειρήσωμεν νὰ συνδυάσωμεν τὰς ἀρχὰς αὐτὰς πρὸς τὰ ὑπόλοιπα ἀξιώματα τοῦ ἱστορικοῦ ὕλισμοῦ—εἶναι δέ, ὡς θὰ ἴδωμεν, ἀναγκαῖος ὁ συνδυασμὸς αὐτὸς διὰ νὰ νοηθῇ ὡς ὅλον τὸ φιλοσοφικὸν οἰκοδόμημα τοῦ Marx—ἀπαραίτητον θεωροῦμεν νὰ σταματήσωμεν καὶ εἰς ἄλλην σκέψιν διατυπουμένην εἰς τὴν «Γερμανικὴν ἰδεολογίαν», σκέψιν, ἣ ὁποία, ἐκτὸς τοῦ ὅτι ἀπορρέει ἐκ τῆς ὅλης περὶ ἀνθρώπου θεωρίας τοῦ Marx, θεωρίας καθαρῶς ἱστορικῆς, ἔχει καὶ ὡς τοιαύτη, λόγῳ τῆς ἐπιτυχοῦς διατυπώσεώς της, ἰδιαιτέραν σημασίαν. Οἱ Marx καὶ Engels, ὁρμώμενοι ἀπὸ τῆς οὐσιαστικῆς διακρίσεως τῆς ἱστορίας ἀπὸ τῆς φύσεως, φθάνουν εἰς τὴν διατύπωσιν τῆς σκέψεως, ὅτι κοινωνία ὑπάρχει μόνον μεταξὺ ἀνθρώπων, ὑπάρχει δηλαδὴ μόνον ὡς ἱστορία. Ἡ σκέψις αὕτη, ἣ ὁποία εἶναι προῖόν πνευματικῆς καλλιέργειας ὀφειλομένης εἰς τὸν γερμανικὸν ἰδεαλισμὸν, ἔχει σημασίαν κυρίως διότι ἐμφανίζει τοὺς Marx καὶ Engels ἀντιτιθεμένους καὶ ὡς πρὸς τὸ σημεῖον τοῦτο πρὸς τὸν δυτικοευρωπαϊκὸν νατουραλισμὸν. Ἡ ἀπὸ τῆς αἰσθησιαρχίας ὀρμηθεῖσα σκέψις τῶν Ἄγγλων καὶ Γάλλων κοινωνιολόγων ἦτο ἀδύνατον νὰ συλλάβῃ τὴν ἔννοιαν τῆς κοινωνίας εἰς τὴν ἱστορικὴν ἰδιοτυπίαν της καὶ νὰ τὴν διακρίνῃ ἀπὸ τὸν κοινοτικὸν βίον τῶν ζώων. Καὶ ἐκεῖνοι ἀκόμη, οἱ ὁποῖοι ἐθεώρησαν ἀναγκαῖον νὰ περιορισθῇ ἡ ἔννοια τῆς κοινωνίας εἰς τὴν ζωὴν τῶν ἀνθρώπων, προέβησαν εἰς τὸν περιορισμὸν τοῦτον διὰ λόγους ἀπλῶς συμβατικούς ἢ μᾶλλον συμβατικῶς ὀρολογικούς. Οὕτω κυρίως ὁ Herbert Spencer καὶ ἐκεῖνοι, οἱ ὁποῖοι, ὡς ὁ Guarin de Vitry, διέτύπωσαν ἀπλῶς ἐντονώτερον τὴν ὑπὸ τοῦ Spencer τεθεῖσαν ἀρχήν.

1) Marx und Engels, ἐνθ' ἀν., σ. 245.

2) Marx und Engels, ἐνθ' ἀν., σ. 259.

καθ' ἣν μεταξὺ ὄλων τῶν ἐκδηλώσεων τῆς ζωῆς κρατοῦν ἀπλῶς βαθμολογικαὶ διαφοραί, ὑποχρεομένου ὅμως τοῦ μελετητοῦ νὰ συνδέῃ τὴν ἔννοιαν φαινομένου τινος πρὸς τὸν ἀνώτατον μόνον βαθμὸν τῆς ἐκδηλώσεώς του.¹⁾ Ὁ Spence, ἀγωνιζόμενος νὰ ἀνακαλύψῃ τὰ ὄρια, τὰ ὁποῖα χωρίζουν τὴν ὀργανικὴν ἀπὸ τὴν κοινωνικὴν ἢ ὑπεροργανικὴν, ὅπως τὴν χαρακτηρίζει, ζώην, καταφεύγει εἰς παρατηρήσεις συγκεχυμένας ἀποδεικνύουσας κυρίως, πόσον ἡ συνείδησις τοῦ Spence εὗρίσκετο μακρὰν τοῦ προβλήματος τῆς ἱστορίας. Ἡ σειρά, τὴν ὁποῖαν ἀκολουθοῦν αἱ σκέψεις τοῦ Spence, εἶναι ἡ ἑξῆς: ²⁾ τὰ κοινωνικῶς διαβιοῦντα ἔντομα κεῖνται, κατὰ τὴν γνώμην του, εἰς τὰ ὄρια ὀργανικῆς καὶ ὑπεροργανικῆς ἐξελίξεως, διότι αἱ κοινωνίαι τούτων ἀποτελοῦν ἀπλῶς «μεγάλαις οἰκογενείας». Εἰς τὰ σπονδυλωτὰ ἀνωτέρων τάξεων ἀπαντοῦν αἱ στοιχειώδεις ἀληθεῖς μορφαὶ ὑπεροργανικῆς, δηλαδὴ κοινωνικῆς ἐξελίξεως. Τὰ κατ' ἀγέλας ζῶντα θηλαστικὰ διευθύνονται συνήθως ὑπὸ τοῦ εὐρωσσιτοτέρου τῶν ἀρρένων καὶ τὸ σπέρμα τοῦτο κυβερνητικῆς ὀργανώσεως εἶναι τὸ πρῶτον κριτήριον ὑπεροργανικῆς, κοινωνικῆς, ἐξελίξεως. Ἡ στοιχειώδης σκέψις, ὅτι κοινωνία δὲν ὑπάρχει, ὅπου δὲν ὑπάρχει συνείδησις κοινωνικότητος, ὅτι «κοινωνῶ τινος» μόνον ὅταν «κοινωνῶ ἑ γ ὦ» καὶ ὄχι ὅταν ὑπάγωμαι ἐνστικτωδῶς εἰς εὐρυτέραν τινὰ ἐνότητα, ἡ στοιχειώδης αὕτη σκέψις δὲν ἦτο δυνατόν νὰ συλληφθῇ ὑπὸ τοῦ νατουραλισμοῦ. Οἱ Marx καὶ Engels, ἀσκηθέντες εἰς τὴν σκέψιν τοῦ γερμανικοῦ ἰδεαλισμοῦ, διέτύπωσαν τὴν λύσιν τοῦ προβλήματος τῆς κοινωνίας κατὰ τὸν ἀπλούστερον καὶ καθαρώτερον τῶν τρόπων. «Ὅπου ὑπάρχει σχέσις», λέγουν οὗτοι, «ὑπάρχει αὕτη δι' ἐμέ· τὸ ζῶον πρὸς οὐδὲν σχετίζεται, δὲν εὗρίσκειται εἰς οὐδεμίαν σχέσιν. Διὰ τὸ ζῶον δὲν ἰσχύει ἡ σχέσις πρὸς ἄλλα ζῶα ὡς σχέσις».³⁾ Καὶ αὕτη ἀκόμη ἡ κοινωνία τῶν πρωτογόνων τονίζει ὁ Engels εἰς τὸ ἔργον του «Ἡ καταγωγὴ τῆς οἰκογενείας, τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας καὶ τῆς πολιτείας», εἶναι κατὰ τὸ ἀπολύτως διάφορον πρὸς τὰς οἰκογενείας τῶν ζώων.

1) Βλ. πραγματείαν τοῦ Guarin de Vitry δημοσιευθεῖσαν εἰς τὴν «Revue de philosophie positive», τεύχος Μαΐου—Ἰουνίου 1875.

2) Βλ. Herbert Spencer, Principes de Sociologie (traduit de l'anglais par Gazelles), Tome premier, Paris 1910, σ. 5 κ.έ.

3) Marx und Engels, ἐνθ. ἀν., σ. 247.

Τὴν στοιχειώδη σκέψιν, ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ὁποίας προέβησαν οἱ Marx καὶ Engels εἰς τὴν διάκρισιν τῆς ἱστορικῶς νοουμένης κοινωνίας ἀπὸ τὸν κοινωνικὸν βίον τῶν ζώων, εὐρίσκομεν πολυπλοκώτερον μὲν, ἀλλ' ὠραιότερον διατετυπωμένην. ὑπὸ τοῦ Lorenz von Stein, ὁ ὁποῖος διατηρεῖ εἰς τὴν διατύπωσιν ζωηρὸν αὐτὸ τοῦτο τὸ ὕφος τοῦ ἰδεαλισμοῦ. «Ἡ μεγίστη τῶν ἀντινομιῶν, τὴν ὁποίαν περιέχουν τὰ ἐν τῷ κόσμῳ τούτῳ πράγματα, εἶναι», λέγει ὁ Lorenz von Stein, «ἢ μεταξὺ τοῦ μεμονωμένου ἀνθρώπου καὶ τοῦ προορισμοῦ του» κρατοῦσα ἀντινομία. Ὁ ἄνθρωπος ζητεῖ νὰ οἰκαιοποιηθῇ ὁλόκληρον τὸ πνευματικὸν περιεχόμενον τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου διὰ τῶν πνευματικῶν του δυνάμεων καὶ τῆς ἐργασίας του. Τοιοῦτοτρόπως γίνεται ὁ ἄνθρωπος φορεὺς τῆς ἀποστολῆς ὁλοκλήρου τῆς ἀνθρωπότητος, ἀναλαμβάνει δηλαδὴ ἀποστολὴν ἀπεριόριστον, ἢ ὁποία ἀντιφάσκει πρὸς τὴν περιορισμένην ὑπαρξίν του. Τὴν ἀντινομίαν αὐτὴν μεταξὺ τοῦ ἀπεριόριστου προορισμοῦ καὶ τῆς περιορισμένης πραγματικότητός του δὲν δύναται νὰ ἄρῃ ὁ ἄνθρωπος μόνος. Ἡ ἀντινομία αὐτὴ αἴρεται διὰ τῆς ἐνώσεως πολλῶν. Ἡ ἔνωσις λοιπὸν τῶν ἀνθρώπων δὲν ὀφείλεται ἀπλῶς εἰς οὓς λόγους ἢ ἔνωσις τῶν ἄλλων ζώων εἰς ομάδας. Δὲν ὀφείλεται εἰς ἀνάγκην φυσικὴν, ἀλλ' ὀφείλεται εἰς ἀνάγκην πνευματικὴν, ἢ ὁποία μάλιστα ἀντιστρατεύεται τὴν φύσιν. Ἡ ἀπεριόριστος πνευματικὴ ἀποστολὴ τοῦ ἀνθρώπου, προσκρούουσα εἰς τὴν περιορισμένην φυσικὴν του ὑπαρξίν, ὀδηγεῖ πρὸς τὴν κοινωνίαν διὰ νὰ ὑπερικήσῃ ἀκριβῶς τοὺς ὑπὸ τῆς φύσεως τεθειμένους φραγμούς».

Εἰς τὸ βάθος ἢ φρασεολογία ἀπλῶς καὶ τὸ ὕφος διακρίνουν τὸν Marx ἀπὸ τὸν Lorenz von Stein, πρὸς τὸν ὁποῖον τὸν συνδέει ἢ κοινὴ ἀπὸ τοῦ Hegel καταγωγὴ καὶ ἀπὸ τὸν ὁποῖον ἄλλως τε πολλὰ ἠρύσθη—καὶ ὡς πρὸς αὐτὰς ἀκόμη τὰς εἰδικὰς θεωρίας περὶ προλεταριάτου, περὶ ἀπαθλιώσεως, περὶ ἀνεργίας κ. οὕτω καθ' ἑξῆς—ὁ Marx. Λέγων ὁ Marx, ὅτι σχέσις κοινωνικὴ ὑπάρχει μόνον, ἐφ' ὅσον ὑπάρχει «δι' ἐμέ», τονίζει ἀπλούστερον ὅ,τι ἐννοεῖ καὶ ὁ L. von Stein. Ὑπάρχουσα ἢ σχέσις «δι' ἐμέ», ὑπάρχει ἐν συνδυασμῶ πρὸς νοήματα καὶ σκοπούς, τοὺς ὁποίους ζητῶ «ἐγὼ» διὰ τῆς πρὸς ἄλλους

1) Βλ. Lorenz von Stein, *Geschichte der sozialen Bewegung*¹ München 1921, Band I, σ. 13 κ.έ.

σχέσεώς μου νὰ πραγματοποιήσω· ὑπάρχει μὲ ἄλλας λέξεις ἐν ἀναφορᾷ πρὸς τὴν συνείδησιν καὶ τὸ πνεῦμα μου, ὑπάρχει πρὸς ὑπερνίκησιν τῶν ἀπλῶς φυσικῶν ὁρίων τῆς ὑπάρξεώς μου, ὑπάρχει ὡς ἱστορικὸν καὶ ὄχι ὡς ἀπλῶς φυσικὸν γεγονός.

Ἄς συγκροτήσωμεν ἤδη, μεθ' ὅσα ἄνωτέρω εἶπομεν, τὴν περὶ ἱστορίας θεωρίαν τοῦ Μ a r x ὡς σύστημα φιλοσοφικόν, εἰς τὸ ὁποῖον πρέπει ὅλα—καὶ ἐκεῖνα ἀκόμη, τὰ ὁποῖα φαίνονται ἀσυμβίβαστα—νὰ προσαρμοσθῶν. Ὡς δεδομένα εἰς τὴν διδασκαλίαν τοῦ Μ a r x πρέπει νὰ θεωρήσωμεν τὰ ἑξῆς :

α) Ὅτι ἡ ἱστορία διακρίνεται ἀπὸ τὴν φύσιν διὰ τῆς «ἐνεργοῦ πλ. υ-ρᾶς» τοῦ ὑποκειμένου.

β) Ὅτι ἡ ἐνεργὸς πλευρὰ ἐκδηλοῦται κυρίως διὰ τῆς «πράξεως» τοῦ ἀνθρώπου, δι' ἧς οὗτος παράγει τὰ μέσα τῆς ζωῆς του.

γ) Ὅτι ὁ ἄνθρωπος, παράγων τὰ μέσα τῆς ζωῆς του, «παράγει ἐμμέσως τὴν ὑλικὴν του ζωὴν».

δ) Ὅτι ἡ οὕτω πως δι' αὐτοῦ παραγομένη, ἐκ τῆς «ἐνεργοῦ πλευρᾶς του» προκύπτουσα ὑλικὴ ζωὴ συνιστᾷ καὶ προσδιορίζει τὰς κοινωνικὰς καὶ πολιτικὰς συνθήκας, ἐντὸς τῶν ὁποίων ζῆ.

ε) Ὅτι αἱ κοινωνικαὶ αὐταὶ συνθήκαι ἀποκτοῦν ἀπέναντι τοῦ ἀνθρώπου—ἂν καὶ αὐτὸς εἴη ὁ δημιουργὸς των, δηλαδὴ ἐκεῖνος, ὁ ὁποῖος ἐμμέσως τὰς παρήγαγεν—ἀντικειμενικὴν ὑπόστασιν, ἐπηρεάζουσαν μὲ τὴν σειράν των καὶ αὐτὸν τὸν ἄνθρωπον, προσδιορίζουσαι συγκεκριμένως τὴν συνείδησίν του μὲ ὀλόκληρον τὸ ἰδεολογικὸν της περιεχόμενον, —καὶ ὅτι τέλος, λαμβανομένης ὑπ' ὄψιν αὐτῆς τῆς ἀλληλεπιδράσεως, «αἱ περιστάσεις διαμορφώνουν τὸν ἄνθρωπον τόσον, ὅσον διαμορφώνει καὶ ὁ ἄνθρωπος τὰς περιστάσεις». Ἡ τελευταία αὕτη φράσις, ἡ ὁποῖα εἶναι κατὰ λέξιν εἰλημμένη ἀπὸ τὴν «Γερμανικὴν ἰδεολογίαν», ἀποτελεῖ τὴν συνθετικὴν διατύπωσιν τῆς περὶ ἱστορίας θεωρίας τοῦ Μ a r x.

Ὅλα τὰ ἄνωτέρω δεδομένα ἀποτελοῦν τὸ ὑλικόν, τὸ ὁποῖον παρέδωκεν εἰς ἡμᾶς ὁ Μ a r x διὰ νὰ ἀνεγείρωμεν τὸ θεωρητικὸν οἰκοδόμημα, τὸ ὁποῖον παρέλειψεν ἐκεῖνος νὰ ἀνεγείρῃ. Ἐάν, ὅπως πράττουσιν ὅλοι σχεδὸν οἱ Μαρξισταί, ὅπως ἔπραξε καὶ αὐτὸς ὁ E n g e l s εἰς τινὰ ἔργα του, κυρίως δὲ εἰς τὰ μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Μ a r x ἐκ-

δοθέντα ἔργα του «Ἡ καταγωγή τῆς οἰκογενείας κλπ.» καὶ «Anti-Düh-ting», θελήσωμεν νὰ συγκροτήσωμεν τὴν θεωρίαν τοῦ ἱστορικοῦ ὑλισμοῦ, χωρὶς νὰ λάβωμεν ὑπ' ὄψιν ὅσα ἐδίδαξεν ὁ Marx περὶ τῆς «ἐνεργοῦ πλευρᾶς», ὅσα ἐδίδαξε περὶ τῆς ἐμμέσου ἀναγωγῆς τῆς ὑλικῆς τοῦ ἀνθρώπου ζωῆς εἰς τὴν παραγωγικότητα τῆς βουλήσεως τοῦ ἀνθρώπου, τότε—ἐκτὸς τοῦ ὅτι θὰ ὁμολογήσωμεν ἐμμέσως, ὅτι εἰς τὸ ἔργον τοῦ Marx ὑπάρχουν δῆθεν φράσεις ἀντιφατικαὶ—θὰ ἐμφανί-σωμεν τὸν ἱστορικὸν ὑλισμὸν αἰωρούμενον εἰς τὸ κενόν, κενόν, τὸ ὁποῖον οὐδεμίᾳ ἐπίκλησις μυστηριώδους τινὸς φυσικῆς νομοτελείας θὰ εἶναι δυνατὸν νὰ ἄρῃ ἢ μᾶλλον νὰ πληρώσῃ. Διότι ἐρωτᾶται συγκεκρι-μένως: Ἐὰν δὲν ἀναγνωρίσωμεν παραγωγικὴν πρωτοβουλίαν, δηλαδὴ δημιουργικότητα εἰς τὴν θέλησιν τοῦ ἀνθρώπου, ὁ ὁποῖος παράγει τὰ μέσα τῆς ζωῆς του καὶ προκαλεῖ μὲ τὰς ἐφευρέσεις του τὴν πρόοδον τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων, ἔὰν λοιπὸν δὲν θεωρήσωμεν ὡς σοβαρὰν τὴν σκέψιν τοῦ Marx, ὅτι ὁ ἀνθρώπος παράγει τὰ μέσα τῆς ζωῆς του καὶ δι' αὐτῶν ἐμμέσως τὴν ὑλικὴν του ζωὴν, πόθεν θὰ ἐξαρτήσω-μεν τὴν κίνησιν τῶν μέσων παραγωγῆς καὶ τὴν ἐξέλιξιν τῶν ὑλικῶν συνθηκῶν τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου; Ὑπάρχουν τινές, οἱ ὁποῖοι, ἀνα-γνωρίζοντες τὴν ὑπαρξίν κενοῦ, μὴ λαμβάνοντες ὅμως ὑπ' ὄψιν ὅσα ὁ Marx ῥητῶς ἐδίδαξε, καταφεύγουν εἰς τὴν ἐξῆς λύσιν: αἱ παραγω-γικαὶ δυνάμεις καὶ ἡ παραγωγικότης τῆς ἐργασίας αὐξάνουν καὶ προο-δεύουν ὑπὸ τὴν πίεσιν τῶν διαρκῶς αὐξανομένων ὑλικῶν ἀναγκῶν τοῦ ἀνθρώπου. Τοῦτο ὑποστηρίζει π. χ. ὁ Julian Borchardt.¹⁾ Αὐτὸ ὅμως, ὡς ὀρθότατα παρετήρησε, κρίνων τὴν λύσιν τοῦ Bor- chardt ὁ Μαρξιστὴς Tymjanskij,²⁾ δὲν ἐξάγεται ἀπὸ τὰ κείμενα τοῦ Marx. Ὅχι μόνον δὲν ἀνήγαγε ποτὲ ὁ Marx τὴν ἐξέλιξιν τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων εἰς τὴν μεταβολὴν τῶν ἀνθρωπίνων ἀναγκῶν, ἀλλ' ὑπεστήριξεν ἀντιθέτως, ὅπως ὀρθότατα τονίζει ὁ Tymjan- skij, ὅτι ἡ αὐξήσις τῶν ἀνθρωπίνων ἀναγκῶν ὀφείλεται εἰς τὴν ἀνά-πτυξιν καὶ πρόοδον τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων. Ἄλλ' ἀνεξαρτήτως

1) Βλ. Julian Borchardt, Der historische Materialismus, Berlin 1922.

2) Βλ. G. Tymjanskij, Neuere Schriften über den historischen Materialismus, ἐν «Marx-Engels Archiv», I. Band, σ. 359.

αὐτοῦ, ἀνεξαρτήτως τοῦ ἂν βασίζεται ἢ ὄχι ἐπὶ τοῦ *M a r x* ἡ θεωρία, καθ' ἣν ἡ ἀνάπτυξις τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων ὑποκινεῖται ἀπὸ τὴν αὐξησιν τῶν ἀνθρωπίνων ἀναγκῶν, ἐρωτᾶται: εἶναι ἡ θεωρία αὕτη κατ' ἀρχὴν λογική; Πῶς εἶναι δυνατόν, ἀντιθέτως πρὸς ὅ,τι συμφαίνει εἰς ὅλα τὰ ἄλλα ζῶα, νὰ διέπωνται οἱ ἄνθρωποι πρωταρχικῶς ὑπὸ τῆς τάσεως, ὅπως αὐξάνωσι διαρκῶς περισσότερον τὰς ἐπιθυμίας καὶ τὰς ἀνάγκας τῶν; Εἶναι δυνατόν νὰ ὑποστηριχθῇ λογικῶς ἡ ἄποψις αὕτη, χωρὶς νὰ συνδυασθῇ καὶ αὕτη πρὸς τὸ γεγονός, ὅτι οἱ ἄνθρωποι ἔχουν βούλησιν καὶ πνεῦμα, ὅτι τὸ πνεῦμα ζητεῖ διαρκῶς καὶ δημιουργεῖ, δημιουργεῖ καὶ τὰς μεγαλειτέρας διαρκῶς ἀνάγκας τοῦ ἀνθρώπου, δημιουργεῖ δὲ παραλλήλως καὶ τὸν τρόπον τῆς ἱκανοποιήσεως αὐτῶν;

Ἐὰν θέλωμεν καὶ τὰς διαφόρους σκέψεις τοῦ *M a r x* νὰ συνδυάσωμεν πρὸς ἀλλήλας καὶ νὰ μὴ βλέπωμεν τὸν ἱστορικὸν ὕλισμὸν αἰωρούμενον εἰς τὸ κενόν, πρέπει νὰ ὀρμηθῶμεν, ὅπως ὠρμήθη ὁ *M a r x*, ἀπὸ τὴν θεωρίαν τῆς «ἐνεργοῦ πλευρᾶς», ἀπὸ τὴν θεωρίαν, καθ' ἣν ὁ ἄνθρωπος δημιουργεῖ, μέσῳ τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων, τὴν ὕλικὴν τοῦ ζωῆν. Λαμβάνοντες λοιπὸν ὑπ' ὄψιν καὶ συνδυάζοντες πρὸς ἄλληλα ὅλα ἀνεξαιρέτως τὰ δεδομένα, τὰ ὅποια ἐθεωρήσαμεν ἐξαγόμενα ἀπὸ τὴν διδασκαλίαν τοῦ *M a r x*, πρέπει νὰ συγκροτήσωμεν τὸν ἱστορικὸν ὕλισμὸν—πρᾶγμα τὸ ὅποϊον ἐπεχειρήσαμεν ἤδη προχείρως διὰ τοῦ τρόπου, καθ' ὃν προέβημεν ἀνωτέρω εἰς τὴν ἀπαρίθμησιν τῶν ἐκ τῆς διδασκαλίας τοῦ *M a r x* ἐξαχθέντων δεδομένων—ὡς ἑξῆς:

ἌΟ ἱστορικὸς ὕλισμός, ὅπως τὸν συνέλαβεν ὁ *M a r x*, προϋποθέτει τὴν διάκρισιν φύσεως καὶ ἱστορίας. ἌΟ ἱστορικὸς ὕλισμός, ἀνάγων τὰ πάντα εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῶν μέσων παραγωγῆς, ἀνάγων δηλαδὴ τὰ πάντα εἰς τὴν τεχνολογικὴν καὶ τὴν ἀμέσως πρὸς αὐτὴν συναπτομένην οἰκονομικὴν πραγματικότητα, ἀνάγει κατὰ βάθος τὴν ἱστορίαν εἰς τὴν κινουῦσαν τὴν τεχνολογικὴν πραγματικότητα, εἰς τὴν προκαλοῦσαν δηλαδὴ τὴν ἀνάπτυξιν τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων «ἐνεργὸν πλευρὰν» τοῦ ἀνθρώπου, εἰς τὴν βούλησιν καὶ τὴν ἐφευρετικότητά τούτου. ἌΗ βούλησις τοῦ ἀνθρώπου ἐμφανίζεται, ὡς πρὸς αὐτὸ εἰδικῶς τὸ στρώμα τῆς, ὡς πρὸς ἐκεῖνο δηλαδὴ, τὸ ὅποϊον παράγει τὰ μέσα ἱκανοποιήσεως τῶν ὕλικῶν ἀναγκῶν μας, πεπροικισμένη μὲ πρωτοβουλίαν, μὲ καθαρῶς ἐνεργητικὴν διάθεσιν καὶ δύναμιν. Εἰς τὰ ἄλλα στρώματα τῆς

βουλήσεως δὲν ὑπάρχει ἢ αὐτὴ πρωτοβουλία καὶ δύναμις. Ὁ Μαρξ παραδέχεται διάφορα κατὰ βαθμὸν ἐξαρτήσεως στρώματα βουλήσεως, στρώματα νομοτελῶς ἐξηρητημένα τὸ ἓν ἀπὸ τοῦ ἄλλου. Ἡ ἐξάρτησις βαίνει προοδεύουσα ὄχι ἀπὸ τὰ ἀνώτερα πρὸς τὰ κατώτερα, ἀλλ' ἀντιστρόφως ἀπὸ τὰ κατώτερα πρὸς τὰ ἀνώτερα. Εἰς τὴν νομοτελῶς συντεταγμένην ἱεραρχίαν τῶν περιοχῶν τῆς βουλήσεως καὶ τῆς ἐνεργείας τοῦ ἀνθρώπου, τὴν κρατοῦσαν θέσιν κατέχει ἡ κατωτάτη, δηλαδή ἡ περιοχὴ, ἡ ὁποία συνιστᾷ τὴν ἐξέλιξιν τῶν μέσων παραγωγῆς. Αὐτὴ δεσμεύει καὶ τὰς ἄλλας, προσδιορίζει ἐπιτακτικῶς, μέσῳ τοῦ προϊόντος τῆς ἐνεργείας τῆς, δηλαδή μέσῳ τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων καὶ τῆς προοδευτικῆς ἀναπτύξεως τούτων, τὰς ἄλλας, ἀνωτέρας, περιοχὰς τῆς βουλήσεως καὶ τῆς ζωῆς. Αἱ οικονομικαὶ συνθῆκαι, ἡ κοινωνικὴ πραγματικότητα, τὰ πολιτικὰ συστήματα καὶ τέλος ἡ πνευματικὴ ζωὴ, δηλαδή ἡ ζωὴ τῶν ἰδεῶν προσαρμόζονται κατ' ἀνάγκην εἰς τὴν κατωτάτην περιοχὴν τῆς βουλήσεως, τὴν μόνην ἐλευθέρως κινουμένην. Ἐκ τοῦ συμπεράσματος αὐτοῦ ἐξάγεται καὶ ἡ θεωρία τῆς ἐξαρτήσεως τῆς συνειδήσεως (ὡς πολιτικῆς εἰδικῶς καὶ ἰδεολογικῆς, θεωρητικῆς καὶ πρακτικῆς συνειδήσεως) ἀπὸ τὴν κοινωνικὴν πραγματικότητα. «Δὲν εἶναι ἡ συνείδησις τῶν ἀνθρώπων ἐκείνη, ἡ ὁποία προσδιορίζει τὴν ὑπαρξίν των, ἀλλ' ἡ κοινωνικὴ των ἀντιστρόφως ὑπαρξις εἶναι ἐκείνη, ἡ ὁποία προσδιορίζει τὴν συνείδησίν των». Ἀπὸ τὴν φράσιν αὐτὴν τοῦ Μαρξ ἐπήγαγεν ὀλόκληρον κοινωνιολογικὸν σύστημα, ἡ λεγομένη κοινωνιολογία τῆς γνώσεως, ἡ ὁποία εὔρεν—ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν καὶ τοῦ Nietzsche, τοῦ τάξαντος ἑαυτὸν ἐπίσης εἰς τὴν ἀποκάλυψιν, τὴν ἀμείλικτον μάλιστα ἀποκάλυψιν τῶν ἰδεολογιῶν¹⁾ — τὴν τελικὴν ἐκδήλωσίν της εἰς τὸ ἔργον τοῦ Karl Mannheim «Ideologie und Utopie». Ὁ Karl Mannheim, ὁρμώμενος ἀπὸ τῆς «καθολικῆς ἐννοίας» τῆς ἰδεολογίας, τῆς ὁποίας ἡ σύλληψις ὀφείλεται εἰς τὸν Μαρξ, ἀποδεικνύει μάλιστα, ὅτι καὶ αὐτὴ ἡ καθολικὴ ἔννοια τῆς ἰδεολογίας ὑπῆρξεν ἀτελής καὶ μονομερῆς, ὄχι δὲ γενικὴ. Ὁ Mannheim, ὁδηγῶν εἰς τὰ ἄκρα τὴν κατεύθυνσιν, τὴν ὁποίαν ἐθεμελίωσεν

1) Ἄρκει νὰ μνημονεύσωμεν ἐνταῦθα τὴν φράσιν τοῦ Nietzsche «Μοῦ φαίνεται ὅτι τὸ ἐργαστήριον, εἰς τὸ ὅποιον φαρμακάζονται ἰδεώδη βρωμάει ἀπὸ ψεύδη». Βλ. Zur Genealogie der Moral, «Werke», Band VIII, Leipzig 1906, σ. 330.

ὡς πρὸς τὸ πρόβλημα τῆς ἰδεολογίας ὁ Μ a r x, τὴν κατεύθυνσιν, τὴν ὁποίαν ἐξ ὄλων τῶν Μαρξιστῶν μόνον ὁ G e o r g L u k á c s ἢ ἔστω κυρίως αὐτὸς ἐπεχείρησε νὰ συλλάβῃ εἰς τὴν οὐσίαν της,¹⁾ ὑποστηρίζει, ὅτι ἡ σκέψις τοῦ ἀνθρώπου εἶναι εἰς ὅλας τὰς ἐποχὰς καὶ εἰς ὅλας τὰς τάξεις καὶ μερίδας (μηδὲ τῆς προλεταριακῆς ἐξαιρουμένης) ἰδεολογική, δηλαδή ἐν σχέσει πρὸς ὠρισμένην μόνον, ἱστορικῶς περιορισμένην πραγματικότητα ἰσχυρά.²⁾ Τὸ εἰς τοὺς Μ a r x καὶ E n g e l s ἀναγόμενον, ὑπὸ τοῦ L u k á c s δὲ ἰδιαιτέρως τονιζόμενον ἐπιχείρημα, ὅτι ἡ προλεταριακὴ συνείδησις μὲ ὅλον τὸ θεωρητικόν της περιεχόμενον (δηλαδή μὲ ὀλόκληρον τὴν θεωρίαν τοῦ ἱστορικοῦ ὕλισμοῦ) ἔχει ἀξίαν μεγαλειτέραν τῆς ἐξ ἴσου ταξικῶς προσδιορισμένης καὶ κατ' ἀκολουθίαν ψευδοῦς συνειδήσεως τῶν ἄλλων τάξεων, διότι ἡ συνείδησις τοῦ προλεταριάτου εἶναι ἡ τελευταία εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς ἀνθρωπότητος σημειωμένη ταξικὴ συνείδησις³⁾, τὸ ἐπιχείρημα τοῦτο ἀνατρέπεται καὶ διὰ τοῦ ἐξῆς, ὑπὸ τοῦ M a n n h e i m μάλιστα μὴ ἐπιχειρουμένου, συλλογισμοῦ : Καὶ εἰ ἀκόμη—συμφώνως πρὸς τὴν θεωρίαν τοῦ Μαρξισμοῦ—ἀποδειχθῆ, ὅτι τὸ νέον καθεστῶς, τὸ ὁποῖον θὰ προέλθῃ ἐκ τῆς ἐπικρατήσεως τοῦ προλεταριάτου, θὰ εἶναι πράγματι αἰώνιον, αἰρομένης ὀριστικῶς τῆς βασιζομένης ἐπὶ τῆς ἀντιθέσεως τῶν τάξεων κοινωνίας, καὶ πάλιν τὸ θεωρητικόν περιεχόμενον τῆς σημερινῆς προλεταριακῆς συνειδήσεως δὲν θὰ ἔχῃ ἀξίαν, θὰ ἀποδειχθῆ δηλαδή ψευδές, διότι τὸ μελλοντικόν ἐκεῖνο καὶ αἰώνιον ἔστω καθεστῶς θὰ σημάνῃ κοινωνικὴν πραγματικότητα διάφορον τῆς σημερινῆς, διάφορον ἐκείνης, ἐντὸς τῆς ὁποίας ἐγεννήθη ἀναγκαίως ὁ ἱστορικὸς ὕλισμός, διάφορον τέλος ἐκείνης, ἐν σχέσει πρὸς τὴν ὁποίαν δικαιούται νὰ διεκδικήσῃ οὗτος τὴν σχετικὴν ἀπλῶς, ταξικῶς προσδιορισμένην ἰσχύν του. Ἀλλὰ καὶ τοῦ M a n n h e i m ἀκόμη ἡ θεωρία, δι' ἧς στρέφεται ἡ κατεύθυνσις τοῦ Μ a r x ὡς πρὸς τὸ πρόβλημα τῆς ἰδεολογίας κατ' αὐτοῦ τοῦ ἱστορικοῦ ὕλισμοῦ, ὀδηγεῖ ἀφ' ἑαυτῆς εἰς ἄτοπον. Διὰ νὰ εἶναι καὶ ὁ M a n n h e i m συνεπὴς πρὸς ἑαυτὸν θὰ ἔπρεπε καὶ αὐτὸς νὰ καταλήξῃ εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι δὲν ὑπάρχει

1) Βλ. G e o r g L u k á c s, *Geschichte und Klassenbewusstsein*, Berlin 1922 (ἡ χρονολογία εἶναι εἰλημμένη ἐκ τοῦ προλόγου).

2) Βλ. K a r l M a n n h e i m, *Ideologie und Utopie*, Bonn 1929, σ. 32.

3) Βλ. G. L u k á c s, ἐνθ' ἀν., σ. 57.

κἂν ἡ ἔννοια τῆς θεωρίας καὶ τῆς ἀληθείας—οὔτε τῆς σχετικῆς κἂν ἀληθείας—, ὅτι ὅλαι αἱ σκέψεις, θεωρίαι καὶ παραστάσεις τοῦ ἀνθρώπου ἀνάγονται εἰς ψευδῆ συνείδησιν καὶ ἀποτελοῦν ἀπλῶς ιδεολογίας, ὅτι πᾶν ὅ,τι συνιστᾷ τὸ θεωρητικόν μας συνειδὸς ζῆ καὶ ἀποθνήσκει μαζὶ μὲ τὴν πραγματικότητα, ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῆς ὁποίας ἐγεννήθη, ὅτι τέλος—καὶ ἐδῶ ἀποκαλύπτεται ἡ τραγικὴ ἀντινομία, ἡ ὁποία διέπει τὸν οὔτω πῶς σκεπτόμενον—αὕτῃ αὕτῃ ἡ ταῦτα διδάσκουσα θεωρία ἀποτελεῖ ἀπλῆν ιδεολογίαν, ἀνάγεται εἰς ψευδῆ συνείδησιν καὶ δὲν δικαιούται νὰ διεκδικήσῃ ἰσχὺν ἔξω καὶ πέραν τῆς προσκαίρου πραγματικότητος, ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῆς ὁποίας ἀνεπτύχθη.¹⁾ Ἡ εἰς τὸν *M a r x* ἀναγομένη θεωρία τοῦ *M a n n h e i m* περὶ ιδεολογίας καὶ ψευδοῦς συνειδήσεως ἔχει βεβαίως ἀξίαν μόνον ἔὰν περιορισθῇ εἰς τὸ νὰ σημάνῃ ἀπλῆν «εὐρευτικὴν ἀρχήν». Τὴν τοιαύτην περιορισμένην—ἀλλὰ καὶ πάλιν σπουδαιοτάτην—ἀξίαν τῆς εἰς τὸν *M a r x* ἀναγομένης θεωρίας τοῦ *M a n n h e i m* θὰ κατανοήσωμεν, ἔὰν συνδυάσωμεν ταύτην πρὸς τὴν διδασκαλίαν τοῦ *H a n s F r e y e r* περὶ ἱστορικῆς πραγματικότητος. Ἀναγκαῖον θεωροῦμεν, διακόπτοντες πρὸς στιγμὴν τὴν ἀνάπτυξιν τῆς κοσμοθεωρίας τοῦ *M a r x*, νὰ ἐπιχειρήσωμεν τὸν συνδυασμὸν αὐτὸν διὰ νὰ ἀποκαλυφθῇ τὸ πρόβλημα ἀπὸ τῆς ὀρθῆς του πλευρᾶς.

Ὁ *H a n s F r e y e r* ὁρμᾶται ἀπὸ τὴν διάκρισιν τῶν ἀντικειμενικῶν μορφῶν τοῦ πνεύματος, τῶν μορφῶν τῆς τέχνης, τῆς ἐπιστήμης καὶ τῶν ἄλλων σφαιρῶν τοῦ πολιτισμοῦ ἀπὸ τὴν κοινωνικὴν πραγματικότητα ὡς τοιαύτην, ἀπὸ τὰς μορφὰς καὶ τοὺς σχηματισμοὺς τῆς πραγματικότητος αὐτῆς. «Καὶ ἔὰν ἀκόμη», λέγει ὁ *F r e y e r*,²⁾ «εἶναι κοινωνικός τις μορφολογικός σχηματισμὸς αἰώνιος, ὡς αἱ πυραμίδες, δεσμευτικός ὡς τὸ τυπικὸν λατρείας τινός, σαφῆς εἰς τὰς γραμμάς του, ὡς γεωμετρικὸν διακοσμητικὸν σύμπλεγμα, ἀποτελεῖ ἐν τούτοις κἂν τὸ θεμελιωδῶς διάφορον πρὸς ὅλας αὐτὰς τὰς μορφὰς τοῦ ἀντικειμενικοῦ πνεύματος. Ἀποτελεῖ χαρακτηριστικὴν περίπτωσιν κειμένην εἰς τὰ ὄρια

1) Βλ. ἐκτενῆ ἀνάπτυξιν καὶ κριτικὴν τῆς θεωρίας τοῦ *M a n n h e i m* εἰς: Παναγ. Κανελλοπούλου, Ὁ ἄνθρωπος καὶ αἱ κοινωνικαὶ ἀντιθέσεις, Ἀθήναι 1934, σ. 50—77.

2) Βλ. *H a n s F r e y e r*, *Soziologie als Wirklichkeitswissenschaft (Logische Grundlegung des Systems der Soziologie)*, Leipzig und Berlin 1930, σ. 81.

τῆς ἀντικειμενικότητος... ἀποτελεῖ ἐν τῶν μεγάλων ἀπλῶς μέσων τὰ ὁποῖα ἐδημιούργησεν ἡ ἀνθρωπότης διὰ τὴν ἀναχαιτίζην (τὴν φράσση) τὴν πορείαν τοῦ χρόνου». Δὲν πρόκειται νὰ ἐξετάσωμεν ἐνταῦθα ἰδιαιτέρως τὴν περὶ τῆς ἀνωτέρω διακρίσεως θεωρίαν τοῦ Freyer, ἡ ὁποία ἀνάγεται εἰς τὴν «φαινομενολογικὴν» κατεύθυνσιν τοῦ Husserl, εἰδικώτερον δὲ εἰς τὸν J. Cohn καὶ Theodor Litt, οἱ ὁποῖοι τὴν διαλεκτικὴν τοῦ Hegel θεωροῦν ὡς θεμελιουμένην ἀσφαλέστερον, ἐὰν ὀδηγηθῆ τις πρὸς αὐτὴν δι' ὁδοῦ «φαινομενολογικῆς»¹⁾. Ἡμᾶς ἀρκεῖ ἐνταῦθα ἡ διαπίστωσις τοῦ γεγονότος, ὅτι τὰ κύρια χαρακτηρηστικά τῆς κοινωνικῆς πραγματικότητος—εἴτε διακρίνουν ταῦτα τοὺς κοινωνικοὺς μορφολογικοὺς σχηματισμοὺς ἀπὸ τὰς μορφὰς τοῦ ἀντικειμενικοῦ πνεύματος, εἴτε ὄχι—εἶναι κατὰ τὸν Freyer τὰ ἑξῆς :

Αἱ μορφαὶ τῆς κοινωνικῆς ζωῆς διακρίνονται ὡς πρὸς τὸ ἀπλοῦν γεγονός, ὅτι ἀποτελοῦν μορφὰς περιεχούσας ζωὴν. «Αὐτοὶ οὗτοι οἱ ἄνθρωποι, μὲ ὁλόκληρον τὴν ὑπαρξιν καὶ μοῖραν τῶν, ἀποτελοῦν τὸ ὑλικόν, ἐκ τοῦ ὁποίου κατασκευάζονται».²⁾ Οἱ κοινωνικοὶ σχηματισμοὶ δὲν ἰσχύουν ἀφ' ἑαυτῶν, ἀλλ' ὑπάρχουν διὰ τῶν σωμάτων καὶ ψυχῶν, διὰ τῆς βουλήσεως καὶ τῆς μοίρας τῶν ἀνθρώπων. «Ὡς ἐὰν εἴμεθα ἡμεῖς οἱ ἴδιοι τὸ μάρμαρον, ἐξ οὗ ἀπαρτίζεται τὸ καλλιτέχνημα' ὡς ἐὰν εἴμεθα ἡμεῖς οἱ ἤχοι, δι' ὧν συμβαίνει τὸ μουσικὸν γεγονός».³⁾ Ἡ γνῶσις τῶν μορφῶν τῆς κοινωνικῆς ζωῆς βασίζεται ἐπὶ τῆς ταυτότητος ἀντικειμένου καὶ ὑποκειμένου, συνιστᾷ δηλαδὴ—οὕτω πως θὰ διευτύπωνε τὴν σκέψιν αὐτὴν ὁ Hegel—τὸ ἀπόλυτον πνεῦμα. Αἱ μορφαὶ τῆς κοινωνικῆς ζωῆς εὐρίσκονται διαρκῶς ἐν τῷ γίνεσθαι. Καὶ ὅταν ἀκόμη ἔχουν χιλιάδων ἐτῶν ζωὴν, δὲν ὑπάρχουν ποτὲ πλέον, ὅπως ἀκριβῶς «ὑπῆρξαν» κάποτε, ἀλλ' ἐξελίσσονται διαρκῶς καὶ «γίνονται». Καὶ ὅπερ σπουδαιότερον : Αἱ κοινωνικαὶ μορφαὶ ὡς ἀντικείμενον γνῶσεως καὶ θεωρίας δὲν ἴστανται, ὅπως ἡ φύσις (ὅπως ἐπίσης, κατὰ τὸν Freyer, αἱ μορφαὶ τοῦ ἀντικειμενικοῦ πνεύματος) «ἀπέναντι» τοῦ ὑποκειμένου τῆς γνῶσεως. Τὸ φῶς τῆς γνῶσεως ὀπίπτεται, ὡς προβολεύς, ἐπὶ τινος «γίνεσθαι», τοῦ ὁποίου μετέχει

1) Βλ. J. Cohn, Theorie der Dialektik, Leipzig 1923. Ἐπίσης: Theodor Litt, Individuum und Gemeinschaft (Grundlegung der Kulturphilosophie), Leipzig und Berlin 1926, σ. 11 κ. ἐ., 16 καὶ 18.

2) Βλ. Freyer, ἐνθ' ἀν., σελ. 81.

3) Freyer, ἐνθ' ἀν. σ. 82.

αὐτὸς οὗτος ὁ γινώσκων μὲ τὴν «ὑπόστασιν» του, πάσχων ἢ ἐνεργῶν. Ἡ ἰδιότυπος θέσις τῆς γνώσεως αὐτῆς (δηλαδή τῆς κοινωνιολογίας) συνίσταται εἰς τὸ ὅτι «πραγματικότης ζωντανὴ γινώσκει ἑαυτήν». ¹⁾ Μὲ ἄλλας λέξεις: αἱ μορφαὶ τῆς κοινωνικῆς ζωῆς ἀποτελοῦν αὐτὴν ταύτην τὴν πρὸς ὀλόκληρον τὴν ὑπόστασιν τοῦ ἀνθρώπου συνδευμένην κατάστασιν, ἐντὸς τῆς ὁποίας ζῆ οὗτος. «Ὁ συγκεκριμένος χρόνος, ἐντὸς τοῦ ὁποίου εἶναι ἐναποτεθειμένοι οἱ κοινωνικοὶ μορφολογικοὶ σχηματισμοί, δὲν ἀποτελεῖ ὁμογενῆ σειρὰν στιγμῶν ἀναγομένων διαρκῶς εἰς ἀθροιστικόν τι σύνολον, ἀλλ' ἔχει ποιοτικῶς ὠρισμένην κατασκευὴν ἐκείνην συγκεκριμένως τὴν μόνον ἐφ' ἧς ὑπάρχουσαν, μὴ ὑποκειμένην σχεδὸν εἰς περιγραφὴν καὶ μόνον δι' εἰκόνων συλληπτὴν κατασκευὴν, ἡ ὁποία χαρακτηρίζεται μὲ τὸ λιτὸν νόημα τῶν λέξεων: παρελθόν, παρὸν καὶ μέλλον. . . Ὁ χρόνος παρέρχεται καὶ οὐδὲν ἄλλο πρᾶττει εἰ μὴ νὰ παρέρχεται, εἶναι τὸ παρερχόμενον αὐτὸ καθ' ἑαυτό. . . Ἡ καταβύθισις ὁμως τοῦ μέλλοντος εἰς τὸ παρελθόν συμβαίνει μέσθ' τῆς συγκεκριμένης καταστάσεως τοῦ παρόντος. Ἐν ᾧ ἀκριβῶς παρέρχεται ὁ χρόνος, γωρεῖ ἀκαταπαύστως πρὸς τὰ ἔμπροσ τὸ θετικὸν σημεῖον τοῦ παρόντος. Τείνει καὶ ἔχει κατεύθυνσιν. Μετατρέπει μέσθ' τῆς θετικότητός του τὴν ἀρνητικότητα τοῦ μέλλοντος εἰς τὴν ἀρνητικότητα τοῦ παρελθόντος». ²⁾ Ὅπως λοιπὸν καὶ τὸ μέλλον, οὕτω καὶ τὸ παρελθόν ὑπάρχει μόνον ὡς πρὸς τὸ ἐκάστοτε παρὸν, ὡς πρὸς τὴν μόνην θετικὴν τούτην φάσιν τῆς ἱστορικῆς ζωῆς, ὑπάρχει δηλαδή μόνον ὡς πρὸς τὴν βούλησιν τῶν ἀνθρώπων καὶ συνδέεται πάντοτε — ἂν καὶ παρελθόν — μὲ διαρκῆ τινὰ ὑπόστασιν τούτων. Ὅσον ἀφορᾷ ἐκείνους τοὺς μορφολογικοὺς κοινωνικοὺς σχηματισμούς, οἱ ὁποῖοι ἀνήκουν εἰς τὸ παρὸν, τὸ πρᾶγμα εἶναι ἀπλοῦν. Οἱ σχηματισμοὶ οὗτοι εἴμεθα ἡμεῖς οἱ ἴδιοι. «Ἡ διατήρησις ἢ ἡ μεταβολὴ τῶν ἀποτελεῖ αὐτὴν τὴν μοῖραν μας ἢ οὐσιώδη ἐν πάσῃ περιπτώσει πλευρὰν τῆς μοίρας μας. . . Ὅλαι αἱ κινήσεις, αἱ ὁποῖαι διέπουν, ὅλαι αἱ φανεραὶ ἀντιφάσεις αἱ ὁποῖαι ταρασσούν (τὰς περὶ ὧν ὁ λόγος μορφᾶς τῆς κοινωνικῆς ζωῆς). . . ἀποτελοῦν ἐρωτήματα, τὰ ὁποῖα ἀπευθύνονται εἰς τὴν βούλησίν μας, καὶ ἐρωτήματα, τὰ

1) Freyer, ἐνθ' ἀν. σ. 83.

2) Freyer, ἐνθ' ἀν., σ. 88.

ὅποια ἀπευθύνει ἢ βούλησίς μας εἰς αὐτούς. Εἰς τὴν διαλεκτικὴν τοῦ διέποντος αὐτὰς γίνεσθαι ἀποτελοῦμεν ὠρισμένην μερίδα, δύναμιν ἐνεργόν»¹⁾. Τὸ ὑποκείμενον καὶ τὸ ἀντικείμενον τῆς γνώσεως ἐμφανίζονται ταυτιζόμενα. Ἡ γνώσις, δι' ἧς ζητοῦμεν νὰ συλλάβωμεν τὰς ἰσχυρούσας κοινωνικὰς μορφάς, συνειδητοποιεῖ τὸ ἴδιον ἡμῶν παρόν, ἀποτελεῖ θεωρίαν τῆς ὑπάρξεώς μας.

Ἄλλὰ καὶ ὡς πρὸς αὐτὸ τὸ παρελθὸν συμβαίνει τὸ ἴδιον, κατὰ τὸν Freyer. Τὸ ὅλον κοινωνικὸν γίνεσθαι ἀναφέρεται εἰς τὸ παρόν. Ἡ κοινωνικὴ πραγματικότης ὁλόκληρος — καὶ ἢ μᾶλλον ἀπομεμακρυσμένη — συνιστᾷ τοὺς πραγματικοὺς ὄρους τῆς ὑπάρξεως τοῦ παρόντος, ἀποτελεῖ τὸ ἱστορικὸν ὑπόβαθρον τῆς πρὸς ἡμᾶς ἀμέσως συνδεομένης σημερινῆς πραγματικότητος. Πρὸς τὸ ἀντικείμενόν μας, τὸ ὅποιον δὲν ἴσταται ἀπλῶς ἀπέναντί μας, συνδυαζόμεθα — ὅταν μελετῶμεν τὴν κοινωνικὴν πραγματικότητα — διὰ βουλευτικῆς τινος σχέσεως. Πρὸς τὸ ἀντικείμενόν μας ταυτίζεται ὁλόκληρος ἡ ὑπόστασίς μας. Τοιοῦτοτρόπως καταλήγει μάλιστα ὁ Freyer εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι, ζητοῦντες νὰ γνωρίσωμεν τὸ πρὸς τὴν ὑπαρξίν μας ταυτιζόμενον ἀντικείμενον τῆς κοινωνιολογικῆς γνώσεως, δὲν ζητοῦμεν ἀπλῶς νὰ κυριαρχήσωμεν αὐτοῦ, ἀλλὰ ζητοῦμεν νὰ γίνωμεν ἢ μᾶλλον γινόμεθα κατ' ἀνάγκην «ὑπεύθυνοι», ἀναλαμβάνομεν τὴν εὐθύνην δι' ὅσα πιστοποιοῦμεν. Τὸ κοινωνικὸν γίνεσθαι συλλαμβάνομεν καὶ κατανοοῦμεν, κατὰ τὸν Freyer, μόνον ἐφ' ὅσον ἀνήκομεν εἰς αὐτὸ μὲ τὴν ὑπόστασίν μας, «ἐφ' ὅσον δηλαδὴ μετέχομεν, θέλοντες, τῆς περαιτέρω ἐξελίξεώς του»²⁾. Ἄλλως δὲν εἴμεθα εἰς θέσιν νὰ τὸ ἴδωμεν. «Μόνον ἐκεῖνος, ὁ ὁποῖος θέλει κάτι κοινωνικῶς, βλέπει καὶ κοινωνιολογικῶς κάτι»³⁾. Λαμβανομένου ὑπ' ὄψιν, ὅτι ἡ ἱστορία κινεῖται διαλεκτικῶς, δηλαδὴ κινεῖται κατὰ τρόπον τοιοῦτον, ὥστε πᾶν τὸ συμβαῖνον αἴρεται ὑπὸ ἄλλου τινὸς καὶ νοεῖται μόνον ἐν σχέσει πρὸς αὐτό, ὡς ἀντίθεσις πρὸς αὐτό, πρέπει νὰ νοήσωμεν τὸ γινόμενον πάντοτε ὡς ἀντίθεσιν, δηλαδὴ ἐν ἀναφορᾷ πρὸς τὴν μελλοντικὴν του σύνθεσιν. Ἄλλως, στατικοποιούμενον, δὲν σημαίνει τὸ γινόμενον τίποτε. Ἐὰν δὲν ἀκολουθήσωμεν τὴν ἀνωτέρω ὀρισθεῖσαν ὁδόν, θὰ θέσωμεν

1) Freyer, ἐνθ' ἀν., σ. 89.

2) Freyer, ἐνθ' ἀν., σ. 298 κ. ἐ.

3) Freyer, ἐνθ. ἀν. σ. 305.

εἰς τὸν ἑαυτὸν μας τὴν παράδοξον ἀποστολὴν νὰ περιλάβωμεν εἰς τὰς ἐννοίας μας τὸ χάος ὡς χάος¹⁾. Μόνον τότε παύει τὸ παρὸν νὰ ἐμφανίζεται ὡς χάος, ὅταν συνδυασθῆ — συμφώνως πρὸς τὴν ἀπαίτησιν τῆς διαλεκτικῆς τοῦ Hegel — πρὸς τὴν ἐν ἑαυτῷ ὑπάρχουσαν ἄρνησιν τοῦ ἑαυτοῦ του, ὅταν κατ' ἀκολουθίαν συνδυασθῆ πρὸς τὴν μέλλουσαν νὰ προκύψῃ ἐκ τῆς ἀρνήσεως τοῦ ἑαυτοῦ του σύνθεσιν. Ἐκ τῆς στάσεως λοιπὸν, τὴν ὁποῖαν λαμβάνομεν ἀπέναντι τοῦ μέλλοντος, ἐξαορτᾶται ὁ τρόπος, καθ' ὃν θὰ σχηματίσωμεν τὴν κοινωνιολογικὴν εἰκόνα τοῦ παρόντος.

Δὲν σημαίνουν ὅμως τὰ ἀνωτέρω, ὅτι ἡ κοινωνιολογία προσλαμβάνει χαρακτηριστῆρα δεοντολογικόν; Ὁχι ἀπολύτως! Ὁ κοινωνιολόγος δὲν θεμελιώνει ὡς ἠθικῶς καλὸν ἢ αἰσθητικῶς ὠραῖον ἢ ἐπὶ τῇ βάσει οἰουδὴποτε ἄλλου δεοντολογικοῦ συστήματος ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον θέλει, δὲν ἀποφαίνεται δεοντολογικῶς, ἀλλ' ὁρμώμενος ἀπλῶς ἀπ' ἐκείνου, τὸ ὁποῖον θέλει, παρατηρεῖ τὴν πραγματικότητα καὶ καταδεικνύει ὡς ἱστορικῶς ἰσχύον, ὡς ἀντιστοιχοῦν εἰς τὴν πραγματικότητα ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον θέλει.²⁾ Ἡ διαφορὰ εἶναι μικρά, ἀλλ' οὐσιώδης. Ἀνάγων ὁ κοινωνιολόγος τὴν βούλησίν του εἰς τὴν πραγματικότητα καὶ συνειδητοποιῶν ἐπιστημονικῶς τὴν σχέσιν μεταξὺ βουλήσεως καὶ πραγματικότητος, σχέσιν, ἡ ὁποία ὁπωσδὴποτε καὶ δὴ ἀφ' ἑαυτῆς ὑπάρχει, διαφωτίζει τὴν πραγματικότητα, ὁ διαφωτισμὸς δὲ αὐτός, ὅσονδὴποτε μονομερῆς καὶ ἂν εἶναι ἡ βάσις ἀφ' ἧς ὁρμᾶται ὁ ἐπιχειρῶν τοῦτον, εἶναι πάντοτε, ὅπως τονίζει ὀρθότατα ὁ Freyer, «μερικῶς ὀρθός».³⁾ Καὶ εἶναι πάντοτε μερικῶς ὀρθός, διότι καὶ ἡ βούλησις, ἀπὸ τῆς ὁποίας ὁρμᾶται, εἶναι καὶ αὕτη μέρος τῆς πραγματικότητος. Συνειδητοποιεῖται λοιπὸν ἐκάστοτε ἐπιστημονικῶς (θεωρητικῶς) ἐκείνη ἡ πραγματικότης, δηλαδή ἐκεῖνο τὸ ἰμῆμα τῆς, τὸ ὁποῖον ἀντιστοιχεῖ θετικῶς εἰς τὴν διέπουσαν ἐκάστην κοινωνιολογικὴν θεωρίαν βούλησιν. Δὲν ὑπάρχει τίποτε εἰς τὸν κόσμον τῶν κοινωνικῶν ἰδεολογιῶν, τὸ ὁποῖον δὲν εὐρίσκει καὶ εἰς τὴν πραγματικότητα, εἰς τὴν ζωὴν, εἰς τὴν ἱστορίαν τὸ στήριγμά του. Δὲν ὑπάρχει τίποτε τὸ ἰδεολογικόν, τὸ ὁποῖον δὲν εἶναι ἐν τινὶ μέτρῳ, δηλαδή ἐν σχέσει πρὸς ὠρισμένην πλευράν

1) Freyer, ἐνθ' ἀν., σ. 304.

2) Freyer, ἐνθ' ἀν., σ. 306.

3) Freyer, ἐνθ' ἀν., σ. 298.

τῆς πραγματικότητος, ἀληθές. Αὐτὸ εἶναι τὸ συμπέρασμα, εἰς τὸ ὁποῖον πρέπει νὰ θεωρηθῆ καταλήγουσα ἡ διδασκαλία τοῦ F r e y e r. Αὐτὸ καὶ ὄχι ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον κακῶς ἐξάγει οὗτος εἰς τὴν τελευταίαν σελίδα τοῦ θεμελιώδους ἔργου του καὶ διατυποῦται εἰς τὴν φράσιν: μόνον «ἀληθῆς βούλησις» (κατ' ἀκολουθίαν δὲ ἀληθῆς κοινωνικὴ ἰδεολογία) «θεμελιώνει ἀληθῆ γνῶσιν»¹). Καὶ λέγομεν, ὅτι τὸ προηγούμενον μᾶλλον συμπέρασμα πρέπει νὰ ἐξαχθῆ ἀπὸ τὴν διδασκαλίαν τοῦ F r e y e r, διότι, συμφώνως πρὸς αὐτήν, πᾶσα βούλησις ἀποτελεῖ καὶ μέρος τῆς κοινωνικῆς, ἱστορικῆς, πραγματικότητος. Πᾶσα κοινωνιολογικὴ γνῶσις συνειδητοποιεῖ ἐπιστημονικῶς τὴν σχέσιν τῆς ταυτότητος, ἣ ὁποία ὑπάρχει μεταξὺ τῆς βουλήσεως, ἐξ ἧς πηγάζει, καὶ ὁρισμένης πλευρᾶς τῆς κοινωνικῆς πραγματικότητος, διαφωτίζει καὶ συλλαμβάνει ὀρθῶς (ἐφ' ὅσον δὲν παρεμβάλλονται καθαρῶς λογικὰ σφάλματα) τὴν πλευρὰν ταύτην, εἶναι δηλαδὴ πάντοτε ὡς πρὸς ὁρισμένην πλευρὰν τῆς πραγματικότητος ἀληθῆς.

Ἄς ἐπανέλθωμεν ἤδη εἰς τὸν M a n n h e i m. Τὸ συμπέρασμα, εἰς τὸ ὁποῖον κατελήξαμεν, ὁρμώμενοι ἀπὸ τῆς διδασκαλίας τοῦ F r e y e r, ἐμφανίζεται μόνον κατ' ἐπίφασιν συμπίπτον πρὸς ἐκεῖνο, εἰς τὸ ὁποῖον καταλήγει ὁ M a n n h e i m, εἰς τὸ ὁποῖον καταλήγει κατ' οὐσίαν καὶ ὁ M a r x. Καὶ οἱ τρεῖς, M a r x, M a n n h e i m καὶ F r e y e r, ὁρμῶνται ἀπὸ τῆς θεωρίας, καθ' ἣν ἡ βούλησις ἢ ἡ συνείδησις μας συνυφαίνεται μέχρι τοιοῦτου σημείου πρὸς τὴν κοινωνικὴν πραγματικότητα, ὥστε εἶναι ἀδύνατον νὰ λάβῃ ἡ συνείδησις ἀπέναντι τῆς πραγματικότητος στάσιν καθαρῶς οὐδετέραν καὶ ἀντικειμενικὴν. Κατὰ τοὺς M a r x ὅμως καὶ M a n n h e i m ἡ κοινωνικὴ πραγματικότης προσλαμβάνει ἀπέναντι τῆς βουλήσεως καὶ συνειδήσεως τοιαύτην ἀντικειμενικὴν αὐτοτέλειαν, ὥστε ἡ βούλησις, ἡ συνείδησις καταδυναστεύεται ὑπὸ τοῦ ἀντικειμένου της μέχρι σημείου ἀποκλείοντος πᾶσαν θεωρητικὴν ἀλήθειαν. Ἐδῶ σημειοῦται ἡ ὑπερβολή, εἰς τὴν ὁποίαν ὁ M a r x κυρίως δὲν ἔπρεπε νὰ καταλήξῃ, ἀφ' οὗ ὡς γνωρίζομεν ἦ ἢ, ὠρμήθη ἀπὸ τῆς ἀναγνωρίσεως τοῦ ὑποκειμένου ὡς «ἐνεργοῦ πλευρᾶς». Παρ' ὅλα ὅσα ἐλέχθησαν ἀνωτέρω, ὑπάρχει θεωρητικὴ ἀλήθεια καὶ δὴ ὡς πρὸς αὐτὴν τὴν κοινωνικὴν πραγματικότητα. Πᾶσα συνειδητοποίησις τῆς σχέσεως μεταξὺ βουλήσεως καὶ κοινωνικῆς πραγματικότητος—σχέ-

1) F r e y e r, ἐνθ. ἀν., σ. 307.

σεως ἐμφανιζούσης τὴν βούλησιν ὄχι ὡς ἐκμηδενιζομένην, ἀλλ' ὡς μετέχουσαν ἐνεργῶς τῆς πραγματικότητος—σημαίνει ἀλήθειαν. Ἡ ἀλήθεια αὕτη δὲν εἶναι σχετική, ἀλλ' εἶναι ἀπλῶς μερικὴ. Ἡ βούλησις ἐμποδίζει ἡμᾶς ἀπλῶς ἀπὸ τοῦ νὰ ἴδωμεν τὸ ὅλον. Βλέπομεν ὅμως τὸ μέρος τῆς πραγματικότητος, ἐκείνο συγκεκριμένως, εἰς τὸ ὁποῖον εἶναι οὐσιαστικῶς βεβυθισμένη ἡ βούλησίς μας. Καὶ ἐδῶ πρέπει κατ' ἀνάγκην, τροποποιούντες τὰ συμπεράσματα, τὰ ὁποῖα θεωρεῖ ὁ Freyer προκύπτοντα ἐκ τῆς ἀρχῆς ἀφ' ἧς ὠρμήθη, νὰ προχωρήσωμεν, διὰ τοῦ Freyer πέραν τοῦ Freyer. Ἐφ' ὅσον γίνεται δεκτὸν, ὅτι ὑπάρχει καὶ ὡς πρὸς τὴν κοινωνικὴν πραγματικότητα δυνατὴς γνώσεως καὶ ἀληθείας—(ἐὰν ἀρνηθῶμεν τὴν δυνατὴν ταύτην, πρέπει νὰ τὴν ἀρνηθῶμεν καὶ ὡς πρὸς τὴν φυσικὴν πραγματικότητα)—, δὲν ἀποκλείεται, ἀδιάφορον ἐὰν τοῦτο εἶναι σπάνιον καὶ δύσκολον, νὰ ὑπάρξῃ γνῶσις καὶ ἐν σχέσει πρὸς ὅ,τι δὲν ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὴν βούλησίν μας. Δὲν ἀποκλείεται νὰ συλλάβωμεν ὀρθῶς καὶ ὅ,τι κεῖται ἔξω τοῦ τμήματος ἐκείνου τῆς πραγματικότητος, τὸ ὁποῖον ἀντιστοιχεῖ εἰς τὴν βούλησίν μας. Δὲν ἀποκλείεται νὰ αὐτονομηθῇ τὸ θεωρητικόν μας βλέμμα. Ἐφ' ὅσον ὑπάρχει ἀλήθεια, ὑπάρχει καὶ ἡ πιθανότης νὰ ἀνακαλύπτῃ ὁ ἄνθρωπος ταύτην, ἔστω καὶ διὰ πλαγίων καὶ σκοτεινῶν ἔστω καὶ διὰ τυχαίων ὁδῶν. Καὶ αὐτὸ ἀκόμη τὸ σκότος ἐχρησίμευσε πολλάκις ὡς δείκτης τοῦ φωτός. Κατ' ἀρχὴν βεβαίως—ὡς πρὸς τὸ σημεῖον τοῦτο συμφωνοῦμεν πρὸς τὸν Freyer—δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ συλληφθῇ ὀρθῶς εἰ μὴ μόνον ἐκείνη ἡ κοινωνικὴ πραγματικότης, ἡ ὁποία ἀντιστοιχεῖ εἰς τὴν οὐσιαστικῶς εἰσδύουσαν εἰς αὐτὴν βούλησίν μας. Ὑποκινηθεῖσα ὅμως ἅπαξ ἡ γνῶσις ὑπὸ τῆς βουλήσεως δὲν ἀποκλείεται νὰ ἴδῃ ὀρθῶς καὶ κἄτι πέραν ἐκείνων πρὸς τὰ ὁποῖα κατευθύνεται θετικῶς ἡ βούλησις. Ὑπάρχουν μάλιστα—ἰδίᾳ ἐν σχέσει πρὸς τὰς ἐν τῷ παρελθόντι κειμένας προϋποθέσεις τοῦ κοινωνικοῦ παρόντος¹⁾—πλεῖστα ὅσα ἀπέναντι τῶν ὁποίων ἡ βούλησίς μας εἶναι σχεδὸν οὐδετέρα. Ὡς πρὸς αὐτὰ εἶναι ζήτημα ἐὰν ὑπάρχῃ κἄν ταυτότης ὑποκειμένου καὶ ἀντικειμένου. Πάντως—καὶ

Εἰς σχετικὴν παρατήρησιν προβαίνει καὶ ὁ Alfred, Weber, Kultursoziologie, ἐν «Handwörterbuch der Soziologie», Stuttgart 1931, σ. 294, ὑποσ. 1.

ἂν ὑπάρχη—τὸ ὑποκείμενον ἔχει ἀπαλλαγῆ ὡς πρὸς αὐτὰ παντὸς ἐνδιαφέροντος, πάσης μονομερείας καὶ ἔχει ὑψωθῆ εἰς τὸ ἐπίπεδον ὑποκειμένου ὑπερκομματικοῦ. Πλεῖστα εἶναι τὰ σημεῖα τῆς κοινωνικῆς πραγματικότητος, ὡς πρὸς τὰ ὅποια ὁμιλοῦμεν ὅλοι—παρὰ τὰς ταξικὰς καὶ ἔθνικὰς διαφορὰς, παρὰ τὰς διαφορὰς τῶν γενεῶν—μίαν καὶ τὴν αὐτὴν γλῶσσαν.

Διὰ τῶν ἀνωτέρω ἐπεχειρήσαμεν νὰ ἀναπτύξωμεν καὶ νὰ κρίνωμεν τὰς δύο σπουδαιοτέρας θεωρίας, αἱ ὅποια ὀφείλουν τὴν γένεσίν των εἰς τὴν ὄψιν τῆς διδασκαλίας τοῦ Marx περὶ ἰδεολογίας. Ἀμφότεραι, ἀφορμὴν λαβοῦσαι ἀπὸ τὸν Marx (ἢ τοῦ Mannheim ἀμέσως, ἢ θεωρία τοῦ Freyer μόνον ἐμμέσως) κατέληξαν εἰς τὸ νὰ στραφοῦν—ἔστω καὶ ἐν μέρει—κατ' ἐκείνου εἰς τὸν ὅποιον ὀφείλουν τὴν ὑπαρξίν των. Καὶ τοῦτο ὑπῆρξεν ἀναπόφευκτον. Ἡ ἀρχή, καθ' ἣν τὰ πάντα ἀποτελοῦν ἰδεολογίαν, ὀφείλονται εἰς ψευδῆ συνείδησιν καὶ δὲν δικαιοῦνται νὰ διεκδικήσουν ἰσχὺν ἔξω τῶν προσδιορίζουσῶν ταῦτα κοινωνικῶν συνθηκῶν, ἧτο ἐπόμενο νὰ στραφῆ κατ' αὐτοῦ ταύτου τοῦ Μαρξισμοῦ. Καὶ ἐστράφη μάλιστα, πρὶν ἢ ἐπιχειρήσῃ ὁ Mannheim συστηματικῶς τὴν στροφὴν ταύτην, ὑπὸ τῶν Max Weber, Werner Sombart καὶ Ernst Troeltsch. Νὰ ἀποφύγη ἡδύνατο ὁ Marx τὰς διαλυτικὰς ὡς πρὸς τὴν θεωρίαν του συνεπείας αὐτῆς ταύτης τῆς κατευθύνσεώς του μόνον ἐὰν διετύπωνε τὴν περὶ ἱστορίας διδασκαλίαν του ὡς ἑξῆς:

Ἡ βούλησις εἶναι ἀπολύτως ἐλευθέρᾳ μόνον, ἐφ' ὅσον ἀντιμετωπίζει τὴν φύσιν. Τὸ στρώμα τῆς βουλήσεως, τὸ ὅποιον εἶναι τεταγμένον εἰς τὴν παραγωγὴν μέσων διαβιώσεως, μέσων παραγωγῆς, μὲ ἄλλας λέξεις εἰς τὴν ἀντιμετώπισιν τῆς φύσεως, ἐν τῇ γενικωτάτῃ τῆς λέξεως ἐννοία, εἶναι ἐλεύθερον καὶ πρωταρχικῶς ἐνεργητικόν. Τὰ ἄλλα στρώματα τῆς βουλήσεως (τῆς πολιτικῆς καὶ κοινωνικῶς θεωρητικῆς βουλήσεως) διακρίνοντι ἔστω ὡς πρὸς τὸν βαθμὸν τῆς ἀπὸ τοῦ κατωτάτου στρώματος ἐξαρτήσεώς των, ἢ διάκρισις ὅμως αὐτῇ δὲν ἔπρεπε νὰ θεωρηθῆ ὡς ἐξικνουμένη μέχρι τοῦ σημείου, ὥστε τὸ ἀνώτατον στρώμα—τὸ στρώμα τῆς κοινωνικῆς θεωρητικῆς βουλήσεως—νὰ ἐμφανίζεται ἐστερημένον καὶ τοῦ ἐλαχίστου ἴχνους ἀνεξαρτησίας. Ὁ Marx ἐνεφάνισε τοῦτο μέχρι τοιοῦτου σημείου ἐξηρητημένον ἀπὸ τὴν κοινωνία

νικήν πραγματικότητα—(τὴν ἀναγομένην κατὰ βάθος εἰς τὴν πρωτοβουλίαν τῆς κινούσης τὰς παραγωγικὰς δυνάμεις ἐφευρετικῆς τοῦ ἀνθρώπου βουλήσεως)—, ὥστε ἠρνήθη πλήρως τὴν πιθανότητα τῆς θεωρίας, τῆς ἀντικειμενικῆς ὡς πρὸς τὴν ἱστορικὴν καὶ κοινωνικὴν πραγματικότητα ἀληθείας. Ἡ ἄρνησις αὕτη, ἡ ὑπερβολὴ αὕτη ἦτο μοιραῖον νὰ καταλήξῃ εἰς βάθος καὶ τῆς ἰδίας αὐτοῦ θεωρίας.

Ἄς ὑποθέσωμεν ὅμως, ὅτι ὁ Μ a r x δὲν κατέληξεν εἰς τὴν ὑπερβολὴν ταύτην, τὴν διαλύουσαν τὴν ὅλην διδασκαλίαν του. Ἄς ὑποθέσωμεν—μόνον διὰ τῆς ὑποθέσεως αὐτῆς εἶναι δυνατόν νὰ ἐξαχθοῦν ἀπὸ τὴν προσπάθειάν του θετικὰ καὶ δὴ μεγάλης σημασίας συμπεράσματα—, ὅτι κατὰ τὸν Μ a r x, εἰς τὴν νομοτελῶς συντεταγμένην ἱεραρχίαν τῶν περιοχῶν τῆς βουλήσεως καὶ ἐνεργείας τοῦ ἀνθρώπου τὴν κρατοῦσαν θέσιν κατέχει πρῶτα ἡ κατωτάτη, δηλαδή ἡ συνιστώσα τὴν ἐξέλιξιν τῶν μέσων παραγωγῆς, ὅτι ὅμως καὶ αἱ ἄλλαι περιοχαὶ διατηροῦν πρωτοβουλίαν τινὰ καὶ ἐλευθερίαν, μειουμένης ἀπλῶς τῆς ἐλευθερίας, ὅσον περισσότερο προχωροῦμεν εἰς τὰς ἀνωτέρας τῆς βουλήσεως καὶ τῆς ἐνεργείας τοῦ ἀνθρώπου περιοχάς. Ἐὰν συγκροτήσωμεν οὕτω πως τὴν διδασκαλίαν τοῦ Μ a r x, προσθέσωμεν δὲ ἐπίσης, ὅτι ἡ ἱεραρχία τῶν περιοχῶν τῆς βουλήσεως καὶ ἐνεργείας εἶναι νομοτελῶς συντεταγμένη ὄχι ὑπὸ τὴν ἔννοιαν, ὅτι ἀναπότρεπτοι φυσικοὶ νόμοι ἐπιβάλλουν τὴν τοιαύτην σειράν, ἀλλ' ὑπὸ τὴν ἔννοιαν, ὅτι ἰσοδύναμοι ἔστω πρὸς φυσικοὺς νόμους νόμοι σκοπιμότητος ἐπιβάλλουν αὐτήν, ἐὰν τέλος συμπληρώσωμεν τὴν ὅλην αὐτὴν τροποποίησιν καὶ διὰ τῆς παρατηρήσεως, ὅτι ἡ ἀνεξαρτησία τῶν περιοχῶν τῆς βουλήσεως βαίνει μειουμένη μόνον ἐφ' ὅσον δὲν εἰσερχόμεθα εἰς τὴν σφαιρὰν τῆς θεωρητικῆς καὶ καλλιτεχνικῆς βουλήσεως, τότε ἡ διδασκαλία τοῦ Μ a r x ἐμφανίζει συνοχὴν δυσκόλως ἀνατρεπομένην. Διότι εἶναι δυνατόν κάλλιστα νὰ ὑποστηριχθῇ ἡ ἐξῆς σειρά σκέψεων: οἱ ἄνθρωποι δημιουργοῦν μέσα παραγωγῆς, τὰ ὅποια φέρουν τούτοις πρὸ τοῦ διλήμματος: ἢ νὰ διατηρήσουν τοὺς ἀπέναντι τῶν νέων αὐτῶν μέσων καθυστερημένους ὅρους τῆς οἰκονομικῆς καὶ κοινωνικῆς τῶν ὁργανώσεως, ὅποτε θὰ ζοῦν δυστυχοῦντες, ἢ νὰ προσαρμόσουν τοὺς ὅρους τῆς οἰκονομικῆς καὶ κοινωνικῆς ὁργανώσεως εἰς τὰ ἐφευρεθέντα νέα καὶ τελειότερα ἢ ἀπλῶς περισσότερα μέσα παραγωγῆς. Νόμος στεί-

χειώδους σκοπιμότητος ἀναγκάζει τοὺς ἀνθρώπους νὰ ἐκλέγουν τὴν δευτέραν λύσιν. Ἐν ᾧ ἡ ἐλευθερία τῆς βουλήσεως εἶναι πλήρης, ὅταν ἡ βούλησις τείνει εἰς τὴν καλλιτέρευσιν τῶν μέσων παραγωγῆς, ἡ ἐλευθερία τῆς βουλήσεως μειοῦται, ὅταν ἀντιμετωπίζῃ τοὺς ἐκ τῆς καλλιτερέυσεως τῶν μέσων παραγωγῆς δημιουργουμένους ὄρους οἰκονομικῆς καὶ κοινωνικῆς ὀργανώσεως. Πάντως καὶ ἐδῶ δὲν μηδενίζεται ἡ ἐλευθερία τῆς βουλήσεως πλήρως. Ἡ προσαρμογὴ τῆς οἰκονομικῆς καὶ κοινωνικῆς ὀργανώσεως τῆς ζωῆς μας εἰς τὴν πρόοδον τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων εἶναι βεβαίως ἀναγκαία—διότι ἄλλως τὰ μέσα παραγωγῆς μετατρέπονται, κατὰ τὴν περίφημον ἔκφρασιν τῶν Marx καὶ Engels, εἰς μέσα καταστροφῆς (ὅπως φέρουν σήμερον καταστροφὴν αἱ προῶδοι τῆς τεχνικῆς, δι' ὧν ἐξετοπίσθησαν ὑπὸ τῶν μηχανῶν καὶ κατεδικάσθησαν εἰς ἀνεργίαν πλήθη ἐργατῶν)—, ἡ προσαρμογὴ ὅμως αὕτη δὲν εἶναι καθ' ὅλα καὶ ὡς πρὸς ὅλας τὰς λεπτομερείας της προδιαγεγραμμένη. Ὅταν παρατηρῶμεν ἐκ τῶν ὑστέρων τὴν ἱστορίαν, φαίνεται βεβαίως ἡ προσαρμογὴ αὕτη ὡς προδιαγεγραμμένη, φαίνεται δηλαδὴ ἐκείνη, ἡ ὁποία ἐσημειώθη, ὡς ἡ μόνη, ἡ ὁποία ἦτο δυνατή. Τὰ πράγματα ὅμως δὲν ἔχουν οὕτω. Καὶ ἐδῶ ὑπάρχει χῶρος διὰ τὴν ἐλευθέραν τῆς βουλήσεως κίνησιν, ἀδιάφορον ἐὰν ὁ χῶρος αὐτὸς εἶναι στενώτερος ἐκείνου, ἐντὸς τοῦ ὁποίου κινεῖται ἡ πρὸς τὴν βελτίωσιν καὶ τὴν αὔξησιν τῶν μέσων παραγωγῆς στρεφομένη βούλησις. Ἡ προσαρμογὴ τῶν οἰκονομικῶν καὶ κοινωνικῶν συνθηκῶν εἰς τὴν πρόοδον τῶν μέσων παραγωγῆς, ὡς καὶ ἡ προσαρμογὴ τῶν πολιτικῶν συστημάτων εἰς τὰς μεταρρυθμισθείσας οἰκονομικὰς καὶ κοινωνικὰς συνθήκας ἔχει διαφόρους ὡς πρὸς τὰς λεπτομερείας της—οὐσιώδεις μάλιστα λεπτομερείας—πιθανότητας ἐκδηλώσεως. Μεταξὺ τῶν πιθανοτήτων τούτων ἐκλέγει ἐλευθέρως ἡ βούλησις. Εἰς τὴν ἐκλογὴν τούτων δοκιμάζεται ἡ ἀξία καὶ ἡ δημιουργικὴ δύναμις τῶν μεγάλων ὀργανωτῶν, μεταρρυθμιστῶν καὶ πολιτικῶν. Οἱ μεγάλοι αὐτοὶ καὶ κοσμοϊστορικοὶ ἄνδρες δὲν εἶναι μεγάλοι καὶ κοσμοϊστορικοὶ τύποι μόνον καὶ μόνον διότι συλλαμβάνουν καὶ διακηρύσσουν, ἐναντίον τοῦ συμφέροντος τῆς ἐκάστοτε κρατούσης κοινωνικῆς τάξεως, τὴν ἀνάγκην τῆς προσαρμογῆς, ἀλλὰ καὶ διότι ἐκλέγουν τὸν καλλίτερον, ἠθικώτερον, πνευματικῶς πληρέστερον τρόπον προσαρμογῆς τῶν μὲν οἰκονομικῶν συνθηκῶν εἰς τὰ

μέσα παραγωγῆς, τῶν δὲ πολιτικῶν συνθημάτων εἰς τὰς μεταρρυθμισθείσας οἰκονομικὰς συνθήκας.

Μόνον κατὰ τὸν ἀνωτέρω σκιαγραφηθέντα τρόπον εἶναι δυνατόν νὰ σταθῇ καὶ νὰ καταστῇ ἀκλόνητος ἡ θεωρία τοῦ Μ a r x. Μόνον κατὰ τὸν τρόπον αὐτόν, ὁ ὁποῖος, ἐκτὸς τοῦ ὅτι περιορίζει κάπως τὴν ἔκτασιν τῆς ἐπίδρασεως, τὴν ὁποίαν ἀσκεῖ ἐπὶ τὴν οἰκονομικὴν καὶ πολιτικὴν ζωὴν ἢ κινήσεις καὶ πρόοδος τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων, ἐξαιρεῖ πλήρως ἀπὸ τὴν ἐπίδρασίν της ἢ μᾶλλον ἐμφανίζει κατ' ἀρχὴν ὡς ὑποκειμένην εἰς τὴν δυνατότητα πλήρους ἀνεξαρτησίας τὴν σφαιρὰν ἐκείνην τῆς βουλήσεως, ἡ ὁποία ἀναφέρεται εἰς τὴν καθαρὰν πνευματικὴν καὶ καλλιτεχνικὴν δημιουργίαν. Περὶ αὐτοῦ ὅμως θὰ διηγήσωμεν εἰδικώτερον, ἀναπτύσσοντες τὴν θεωρίαν τοῦ Alfred Weber.

Ἦδη εἶναι καιρὸς νὰ ἐπανέλθωμεν εἰς τὴν διδασκαλίαν τοῦ Μ a r x καὶ νὰ συνεχίσωμεν τὴν συγκρότησίν της ἐπὶ τῇ βάσει τῶν δεδομένων, ἅτινα ἐξάγονται ἐξ αὐτῶν τούτων τῶν ἔργων του. Τὰ ἀνωτέρω ἀναπτυχθέντα μᾶς ἀπεμάκρυναν τοῦ γράμματος τῶν ἔργων του καὶ μᾶς ὠδήγησαν εἰς τὸ νὰ ἐμφανίσωμεν τὴν διδασκαλίαν του, ὅπως θὰ ἔπρεπε, διατηρουμένων μόνον τῶν θετικῶν αὐτῆς στοιχείων, νὰ ἐμφανίζεται.

Πρὸς συμπλήρωσιν τῆς εἰκόνης τοῦ ἱστορικοῦ ὕλισμοῦ τὴν ὁποίαν ζητοῦμεν, ἐπὶ τῇ βάσει ὁρητῶν τοῦ Μ a r x διατυπώσεων, νὰ συγκροτήσωμεν, δὲν ὑπολείπονται πολλά. Εἶπομεν, ὅτι, κατὰ τὸν Μ a r x, εἰς τὴν νομοτελῶς συντεταγμένην ἱεραρχίαν τῶν περιοχῶν τῆς βουλήσεως καὶ τῆς ἐνεργείας τοῦ ἀνθρώπου, τὴν κρατοῦσαν θέσιν κατέχει ἡ κατωτάτη, ἡ ἀναφερομένη δηλαδὴ ἐνεργητικῶς καὶ δημιουργικῶς εἰς τὴν ἐξέλιξιν τῶν μέσων παραγωγῆς. Αὕτη δεσμεύει τὰς ἄλλας. Αἱ οἰκονομικαὶ συνθήκαι, ἡ κοινωνικὴ πραγματικότητα καὶ τέλος ἡ πνευματικὴ ζωὴ προσαρμόζονται κατ' ἀνάγκην εἰς αὐτήν. Ἦδη προχωροῦμεν : Ἡ νομοτελῶς συντεταγμένη ἱεραρχία τῶν περιοχῶν βουλήσεως καὶ τῆς ἐνεργείας τῶν ἀνθρώπων ἀντιστοιχεῖ—αὐτὸ εἶναι τὸ συμπλήρωμα τῆς θεωρίας τοῦ Μ a r x—καὶ εἰς νομοτελῶς, ἐπὶ τῇ βάσει ὠρισμένης μάλιστα διαλεκτικῆς σχέσεως συντελουμένην ἐξέλιξιν τῶν διαφορῶν ἐκδηλώσεων τῆς βουλήσεως καὶ ἐνεργείας τῶν ἀνθρώπων. Ἡ ζωὴ

ὀδηγεῖ, κατὰ τὸν Μ a r x, διαρκῶς εἰς ἀντίθεσιν μεταξὺ τῆς πραγματικότητος τῶν μέσων παραγωγῆς καὶ τῶν κοινωνικῶν συνθηκῶν καὶ ὀδηγεῖ εἰς ἀνατροπὴν τῶν τελευταίων τούτων καὶ τῶν ἀντιστοιχοῦσων εἰς αὐτὰς πολιτικῶν μορφῶν καὶ ἰδεολογιῶν διὰ τῆς ἐπαναστατικῆς ἐνεργείας ἐκείνων, τῶν ὁποίων ἡ ζωὴ καθίσταται ἀδύνατος ὑπὸ τὰς ἀσυμβιβάστους πρὸς τὴν τεχνικὴν πρόοδον κοινωνικὰς συνθήκας. Τοιοῦτοτρόπως κινεῖται διαρκῶς ἡ ἱστορία ὠθηομένη ὑπὸ τῆς προόδου τῶν μέσων παραγωγῆς, διαλεκτικῶς, ἀνταγωνιστικῶς.

Δὲν θὰ ἀναπτύξωμεν τὴν πλευρὰν αὐτὴν τῆς διδασκαλίας τοῦ Μ a r x λεπτομερέστερον. Εἶναι ἀρκετὰ γνωστὴ. Ἡμᾶς ἐνδιέφερον ἐνταῦθα νὰ συγκροτήσωμεν ἐν γενικωτάταις γραμμαῖς τὸ ὅλον τῆς διδασκαλίας τοῦ Μ a r x, νὰ καθορίσωμεν δὲ κυρίως τὰ θετικὰ ἐκεῖνα σημεῖα, διὰ τῶν ὁποίων συνέβαλεν οὗτος—καὶ συνέβαλεν ὅσον ἐλάχιστοι—εἰς τὴν θεωρητικὴν ἐπεξεργασίαν τῆς περὶ ἱστορίας συνειδήσεώς μας.

10. Ἡ περὶ ἱστορίας θεωρία, τὴν ὁποίαν διὰ τοῦ Μ a r x (ἀλλὰ καὶ κατ' ἀντίθεσιν πρὸς αὐτὸν) διετυπώσαμεν ἀνωτέρω, ἀναγαγόντες εἰς νόμους λογικῆς σκοπιμότητος τὴν ἐπίδρασιν, τὴν ὁποίαν ἀσκεῖ ἡ ἐξέλιξις τῶν μέσων παραγωγῆς ἐπὶ τῶν διαφόρων μορφῶν καὶ ἐκδηλώσεων τῆς ζωῆς μας, πρέπει ἤδη νὰ ὑποσιτῆ συμπλήρωσιν καὶ ἀπὸ τῆς ἐξῆς πλευρᾶς : ἡ σχετικοποιοῦσα τὰς μορφὰς τῆς ζωῆς, ἐφ' ὧν ἀσκεῖ τὴν ἐπίδρασίν της, ἐξέλιξις τῶν μέσων παραγωγῆς, ἡ πρόοδος δηλοδῆ, τὴν ὁποίαν σημειώνει ὁ ἄνθρωπος λογικῶς εἰς βάρος τῆς ὑποτασσομένης εἰς αὐτὸν φύσεως, δὲν εἶναι — συμφώνως πρὸς ὠρισμένους ὑπαινιγμούς, τοὺς ὁποίους ἐπιχειρήσαμεν ἤδη ἀνωτέρω — πρόοδος κυριαρχοῦσα ἐπὶ τῶν πάντων καὶ σχετικοποιοῦσα ἐπομένως τὰ πάντα. Αὐτὸ θὰ ἀντέφασκε καὶ πρὸς τὴν θεωρίαν τοῦ ἀπολύτως ἀτομικοῦ, ἀπὸ τὴν ὁποίαν ὀρμώμεθα, τοῦ ἀπολύτως ἀτομικοῦ, διὰ τοῦ ὁποίου ἀκριβῶς καθίσταται καὶ δυνατὴ, ἐπὶ τῇ βάσει διαλεκτικοῦ τινος ἀνταγωνισμοῦ ἀνυπάρκτου εἰς τὴν ἀπλῆν φύσιν, ἡ ἱστορία, ἡ προϋποθέτουσα ἀκριβῶς τὸ ἀπολύτως ἀτομικὸν ἱστορικὴν κοινωνικότης. Καὶ εἰς τὴν θεωρίαν ὁμως περὶ τοῦ ἀπολύτως ἀτομικοῦ ἐὰν δὲν ἀντέφασκεν ἡ ἀποψις, καθ' ἣν ἡ πρόοδος κυριαρχεῖ ἐπὶ πάντων καὶ σχετικοποιεῖ τὰ πάντα, θὰ ἀντέφασκε πρὸς τὴν προκύπτουσαν ἐκ τῆς

ἀπλῆς παρατηρήσεως τῆς ἱστορίας διαπίστωσιν, καθ' ἣν πλεῖσται ἐκδηλώσεις τῆς ἱστορίας δὲν εἶνε δυνατόν διόλου νὰ κριθοῦν ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ μέτρου τῆς προόδου. Ἡ γλυπτικὴ τῆς Ἀναγεννήσεως δὲν κατήργησε τὴν τέχνην τῆς κλασικῆς ἀρχαιότητος. Ὁ Ἀμλέτος τοῦ Σαίξπηρ δὲν ἐσημείωσε βῆμα προόδου ἀπέναντι τοῦ Προμηθέως τοῦ Αἰσχύλου. Ὁ γοιθικὸς ναὸς δὲν εἶναι ἀνώτερος τοῦ Παρθενῶνος. Αἱ στοιχειώδεις αὐταὶ σκέψεις, ἐπὶ τῶν ὁποίων ἐβασίσθη καὶ ὁ Max Scheler εἰς τὴν κριτικὴν, τὴν ὁποίαν ἤσκησεν εἰς βάρος τοῦ Auguste Comte (εἰς βάρος τῆς περὶ προόδου ἀφελοῦς θεωρίας τοῦ θετικισμοῦ), προσλαμβάνουν συστηματικὴν μορφήν, ἐὰν συνδυασθοῦν πρὸς τὴν περὶ ἱστορίας διδασκαλίαν τοῦ Alfred Weber.

Ὁ Alfred Weber ὁρᾶται ¹⁾ ἐκ τῆς θεμελιώδους διακρίσεως μεταξὺ τοῦ πνευματικοῦ ἢ ἐσωτερικοῦ πολιτισμοῦ, μεταξὺ τῆς Kultur (ὅπως λέγουν οἱ Γερμανοὶ) καὶ τοῦ μηχανικοῦ, πρακτικοῦ, ἐξωτερικοῦ καὶ ὕλικου πολιτισμοῦ, τῆς Zivilisation. Ἡ διάκρισις αὕτη, προῖον τοῦ γερμανικοῦ πνεύματος, τοῦ ὁποίου ἡ τραγικότης συνίστατο πάντοτε εἰς τὴν ὑπὲρ τὸ δέον συνειδητὴν ἀντιμετώπισιν τῆς ἀντιθέσεως ταύτης, ἀνεπτύχθη καὶ πρὸ τοῦ Alfred Weber καὶ παραλλήλως πρὸς αὐτὸν ὑπὸ πολλῶν ἄλλων Γερμανῶν, εὔρεν ὅμως τὴν πληρεστέραν καὶ καθαροτέραν διατύπωσίν της εἰς τὸ κοινωνιολογικὸν σύστημα τούτου. Κατὰ τὸν Alfred Weber ἡ ἱστορία τῆς ἀνθρωπότητος ὀφείλει τὴν ὑπαρξίν καὶ ἀνάπτυξίν της εἰς δύο κυρίως παράγοντας, εἰς τὴν πρόοδον τοῦ ἐξωτερικοῦ ἢ λογικῶς κινουμένου πολιτισμοῦ καὶ εἰς τὴν κίνησιν τοῦ ἐσωτερικοῦ πολιτισμοῦ. Ὁ ἐξωτερικὸς πολιτισμὸς βασίζεται ἐπὶ τοῦ «πνεύματος», εἰς τὴν λογικὴν αὐτοῦ ἐκδήλωσιν. Ὁ ἐσωτερικὸς πολιτισμὸς βασίζεται ἐπὶ τῆς προσπαθείας τοῦ πνεύματος, ὅπως ὑπερπηδήσῃ τὰ ὅρια τῆς λογικῆς καὶ ἀναχθῆ εἰς τὴν μυστικὴν καὶ μεταφυσικὴν σφαῖραν τοῦ ἀπολύτου. Ἀντιθέτως πρὸς τὸν ἐξωτερικὸν πολιτισμόν, ὁ ὁποῖος μετροῦται—καὶ μετροῦται ὀρθῶς—ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ κριτηρίου τῆς προόδου, ὁ ἐσωτερικὸς πολιτισμὸς δὲν γνωρίζει βαθμίδας ἐξελίξεως καὶ προόδου, διότι πᾶσα ἐκδήλωσίς του ἀπο-

1) Βλ. Alfred Weber, *Ideen zur Staats- und Kultursoziologie*, Karlsruhe 1927, σ. 3 κ. ἑ.

τελεῖ ἀφ' ἑαυτῆς ἀπόλυτον τελειότητα καὶ ὑπάρχει μόνον ὡς πρὸς ἑαυτήν. Οὗτος, ἐκφράζων τὸ «ψυχικῶς ἀπόλυτον», δὲν ὑπόκειται εἰς πρόοδον. Ἐν ᾧ ὁ ἐξωτερικὸς πολιτισμὸς κινεῖται ὑπὸ τῆς σκοπιμότητος καὶ ὁδηγεῖ πρὸς τὸ διαρκῶς πρακτικώτερον καὶ ὠφελιμώτερον, ὁ ἐσωτερικὸς πολιτισμὸς ἀγνοεῖ τὴν σκοπιμότητα καὶ ἐκδηλοῦται μάλιστα πολλάκις κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὰς ἐπιταγὰς τῆς. Οὗτος ὄχι μόνον δὲν συντηρεῖ, ἀλλὰ θυσιάζει τὸν ἄνθρωπον. Τὸν θυσιάζει εἰς τὸν βωμὸν τοῦ «ἀσκοποῦ» καὶ «περιττοῦ» τὸ ὁποῖον ὁμως—ἂν καὶ ἄσκοπον καὶ περιττὸν, ἂν καὶ ἀντίθετον πολλάκις πρὸς τοὺς ἀμέσους σκοποὺς τῆς ζωῆς—αἰσθανόμεθα ὡς τὸ ὑψιστον νόημα αὐτῆς ταύτης τῆς ζωῆς. Αἱ μορφαί, δι' ὧν ἐκδηλοῦται ἀντικειμενικῶς ὁ ἐσωτερικὸς πολιτισμὸς, εἶναι τὸ καλλιτέχνημα καὶ ἡ ἰδέα (ἡ ἰδέα ὄχι ὡς αἶτημα τῆς λογικῆς, ἀλλ' εἰς τὴν βαθυτέραν συνύφανσίν τῆς πρὸς ὀλόκληρον τὸν συναισθηματικὸν καὶ πνευματικὸν ἑαυτὸν μας). Οἱ μόνον δημιουργικοὶ φορεῖς τοῦ πολιτισμοῦ τούτου εἶναι ὁ καλλιτέχνης καὶ ὁ προφήτης.

Συμφώνως πρὸς νεωτέραν διατύπωσιν, τὴν ὁποίαν δίδει ὁ Alfred Weber εἰς τὴν θεωρίαν του¹⁾, πρέπει νὰ προσθέσωμεν εἰς τὰ ἀνωτέρω τὰ ἑξῆς: Κατὰ τὸν Alfred Weber, ἡ ἱστορία, παρατηρουμένη ἀπὸ τῆς ἀπόψεως τοῦ ἐσωτερικοῦ καὶ ψυχικο-πνευματικοῦ πολιτισμοῦ, ἀποκαλύπτει εἰς τὰ βλέμματά μας σειρὰν κόσμων, σειρὰν πολιτισμῶν, οἱ ὁποῖοι κόσμοι (ὁ αἰγυπτιακός, ὁ βαβυλωνιακός, ὁ Ἰνδικός, ὁ κινεζικὸς, ὁ περσικο-ἰουδαϊκός, ὁ ἑλληνορωμαϊκός, ὁ βυζαντιακός, ὁ ἰσλαμιτικὸς καὶ ὁ νεώτερος δυτικὸς κόσμος) ἐμφανίζονται κεκτημένοι ἰδίαν ἑκάστος οὐσίαν, ἰδίαν ἑκφρασιν καὶ καθολικὴν φυσιογνωμίαν, ἴδια ὕψη τελειότητος καὶ ἰδίους τρόπους παρακμῆς. Εἰς τὴν οὐσίαν καὶ φυσιογνωμίαν τοῦ ψυχικο-πνευματικοῦ των πολιτισμοῦ δὲν ἐμφανίζονται οἱ κόσμοι οὗτοι ἀνήκοντες εἰς σειρὰν ἐξελίξεως. Καὶ ὁμως: χωρὶς νὰ ἀνήκη ἡ οὐσία των εἰς σειρὰν ἐξελίξεως οἱ κόσμοι οὗτοι συνδέονται πρὸς ἀλλήλους διὰ τοιαύτης τινὸς σειρᾶς καὶ δὴ ἐκείνης, ἡ ὁποία διέπει κατὰ τρόπον ἑνιαῖον καὶ ἀνέκκλητον ὀλόκληρον τὴν ἱστορίαν τῆς ἀνθρωπότητος ἀπὸ τῶν πρώτων αὐτῆς ἀρχῶν.

1) Βλ. Alfred Weber, Kultursoziologie, ἐν «Handwörterbuch der Soziologie», Stuttgart 1931, σ. 284 κ. ἑ.

Ἡ διέπουσα τὴν ἀνθρωπότητα ἐνιαία ἐξέλιξις ἐκδηλοῦται κυρίως ὡς ἡ προϊοῦσα ἐξάπλωσις καὶ τελειοποιήσις τῆς ἐξωτερικῆς κυριαρχίας τοῦ ἀνθρώπου ἐπὶ τῆς φύσεως, δηλαδή ὡς πρόοδος τῆς τεχνικῆς. Πᾶν βῆμα εἰς τὴν ἐξέλιξιν αὐτὴν βασίζεται ἐπὶ τοῦ προηγουμένου καὶ σημαίνει λογικῶς πρόοδον ἀπέναντι τούτου. Τὸ ὅτι ἀπὸ καιροῦ εἰς καιρὸν ἀνεκόπη πρὸς στιγμὴν ἡ πρόοδος αὕτη ἢ μᾶλλον ὁ ἀντίκτυπος, τὸν ὁποῖον εἶχεν αὕτη εἰς τὴν συνείδησιν τῶν ἀνθρώπων, διὰ τῆς μεταναστεύσεως καὶ διεισδύσεως βαρβάρων λαῶν εἰς χώρας προηγουμένας ἢ διὰ τῆς ἐπαναστατικῆς χειραφειθήσεως καὶ ἐπικρατήσεως κοινωνικῶν στρωμάτων πνευματικῶς παρθένων, τοῦτο δὲν ἀναιρεῖ τὰ ἀρχάς, ἐφ' ὧν θεωροῦμεν βασιζομένην τὴν πρόοδον τοῦ τεχνικοῦ καὶ ἐξωτερικοῦ πολιτισμοῦ, δηλαδή τὰς ἀρχάς τοῦ ἀμετακλήτου καὶ τῆς καθολικότητος. Αἱ περὶ ὧν ὁ λόγος ὀπισθοδρομήσεις — ἔκτος τοῦ ὅτι ἐσημειώθησαν μόνον εἰς τὴν συνείδησιν, τὴν ὁποίαν εἶχον οἱ ἄνθρωποι περὶ τῆς προόδου, καὶ ὄχι εἰς αὐτὰ ταῦτα τὰ ἀντικειμενικὰ προϊόντα τῆς προόδου (ταῦτα ἔμειναν πάντοτε ἀνέπαφα καὶ εἰς μόνον μῦθος ὁμιλεῖ περὶ ἀπολεσθέντος ἐπιγείου Παραδείσου, ὁ μῦθος τῆς Ἀτλαντίδος) — ἔκτος τούτου, αἱ περὶ ὧν ὁ λόγος ὀπισθοδρομήσεις ὑπῆρξαν ἀνέκαθεν στιγμιαῖαι καὶ ἀσήμαντοι. Εἰς τὸ βάθος ἡ γραμμὴ τῆς ἐξελίξεως εἰς τὴν σφαῖραν τοῦ τεχνικοῦ καὶ ἐξωτερικοῦ πολιτισμοῦ εἶναι σταθερά, πᾶσα δὲ μεγάλη ἀπόκλισις λαοῦ τινος ἀπὸ τῆς γραμμῆς αὐτῆς σημαίνει πρόσκαιρον ἢ καὶ ὀριστικὸν θάνατον τοῦ λαοῦ τούτου, σημαίνει τὴν καταδίκην του εἰς ἱστορικὴν σιωπὴν.

Εἰς τὴν πραγματικότητα βεβαίως ἡ σφαῖρα τοῦ τεχνικοῦ καὶ ἐξωτερικοῦ πολιτισμοῦ δὲν ἐμφανίζεται πλήρως διακεκριμένη ἀπὸ τῆς ἄλλης σφαίρας δηλαδή τοῦ ψυχικο-πνευματικοῦ πολιτισμοῦ. Ὁ Alfred Weber εἰς τὸ τελευταίως ἐκδοθὲν θεμελειῶδες ἔργον του, εἰς τὸ ὁποῖον ἐπιχειρεῖ τὴν ἐφαρμογὴν τῆς θεωρίας του ἐπὶ τοῦ ὑλικοῦ τῆς παγκοσμίου ἱστορίας¹⁾, δὲν ἐξετάζει βεβαίως διόλου τὸ ὁμοιόμορφον, τὸ τοπικόν, τὸ μηχανικῶς ἀναγκαῖον εἰς τὴν πορείαν τῆς ἀνθρωπότητος, δὲν ἐξετάζει δηλαδή ὅτι ἀποτελεῖ εἰς τὴν πορείαν τῆς τὴν «πρόοδον». Προϋποθέτει ἀπλῶς τὴν διαδικασίαν αὐτὴν τῆς προόδου,

1) Βλ. Alfred Weber, *Kulturgeschichte als Kultursoziologie*, Leiden 1935.

προσπαθεῖ νὰ συλλάβῃ τὸ ἀκαθόριστον εἰς τὴν ἱστορίαν καὶ ὄχι τὸ καθωρισμένον ἀπὸ τὴν ἐξέλιξιν τῆς τεχνικῆς καὶ τῶν ἀναγκαίων προοδευτικῶν τῆς ἀντανεκλάσεων ἐπὶ τῆς ζωῆς. Προσπαθεῖ ν' ἀνακαλίψῃ καὶ νὰ συλλάβῃ εἰς τὴν ἱστορίαν ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον εἶναι «μοναδικόν», ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον ἂν καὶ μοναδικόν καὶ ἀπόλυτον εἰς τὴν ἀξίαν του, ἔχει ἐν τούτοις μεγίστην σημασίαν καὶ διὰ τὴν ἐν τῷ χρόνῳ ἀνάπτυξιν τῆς ζωῆς ἀπὸ τὰ πρῶτα βήματά της μέχρι σήμερον, ἔχει μάλιστα τόσην σημασίαν, ὥστε νὰ μὴν εἶναι δυνατὸν νὰ νοηθῇ τὸ παρόν, χωρὶς νὰ ἀντικατοπτρισθῇ εἰς ὀλόκληρον τὸ παρελθὸν μὲ τὰς μοναδικὰς του ἀκριβῶς ἐκδηλώσεις. Διὰ νὰ γίνῃ νοητὴ ἡ ἐποχὴ μας, δὲν ἀρκεῖ νὰ πιστοποιηθῇ ἡ ἀναγκαία, ἡ «αἰτιώδης» συνάφειά της μὲ τὴν προοδευτικὴν διαδικασίαν τῶν μέσων παραγωγῆς καὶ τῶν ὑπ' αὐτῆς προσδιορισμένων μορφῶν τῆς οἰκονομικῆς καὶ κοινωνικῆς ζωῆς, ἀλλὰ διὰ νὰ γίνῃ νοητὴ πρέπει νὰ προὔποτεθῇ καὶ πᾶν τὸ «μοναδικόν» καὶ «ἀπόλυτον», πᾶν τὸ ἄσχετον μὲ τὴν προοδευτικὴν ἐξέλιξιν, διότι εἰς αὐτὸ ἀκριβῶς — χωρὶς νὰ συνδέεται πρὸς αὐτὸ ἀναγκαστικῶς, αἰτιωδῶς — ἀντικατοπτρίζεται ἐν τούτοις ψυχοπνευματικῶς ἡ ἐποχὴ μας. Ἀντικατοπτρίζεται εἰς τὴν ἀρχαίαν ἑλληνικὴν τραγωδίαν καὶ φιλοσοφίαν, εἰς τὴν θυσίαν τοῦ Χριστοῦ καὶ εἰς τὸν γοτθικὸν ῥυθμόν, εἰς τὴν μουσικὴν τοῦ Βαχ καὶ εἰς τὸν Goethe. Αὐτὰ ὅλα δὲν ἀποτελοῦν «βαθμίδας» εἰς κλίμακα προοδευτικὴν. Εἰς τὰς βαθμίδας δὲν ἀντικατοπτρίζεται ὁ ὑπεράνω αὐτῶν διερχόμενος, ἀλλὰ τὰς βαθμίδας ὑπερνωτικῶς οὗτος ὀριστικῶς. Ὅσα ἀποτελοῦν τὸ ἀντικείμενον τῆς μεγάλης ἱστορικῆς συνθέσεως τοῦ Alfred Weber συνιστοῦν τὰς ἀπολύτους εἰς τὴν ζωὴν στιγμάς, τὰς στιγμάς, αἱ ὁποῖαι ὅμως, ἂν καὶ ἀπόλυτοι καὶ νοηταὶ μόνον ὡς πρὸς ἑαυτάς, διαιωνίζονται καὶ ἐντὸς τοῦ ἱστορικοῦ χρόνου. Δι' αὐτὸ ὑπάρχει συνέχεια — χωρὶς νὰ ὑπάρχη πρόοδος — καὶ εἰς αὐτὴν τὴν σφαιρᾶν τοῦ ψυχοπνευματικοῦ πολιτισμοῦ, τὸν ὁποῖον ἀνήγαγεν εἰς ἀντικείμενον ἰδιαιτέρας ἱστορικῆς ἐρεῦνης ὁ Alfred Weber. Ἐδῶ ὅμως πρέπει νὰ προβῶμεν καὶ πάλιν εἰς τὴν παρατήρησιν, τὴν ὁποίαν καὶ προηγουμένως διευτύσαμεν. Ἀνάγοντες εἰς ἀντικείμενον ἰδιαιτέρας ἐρεῦνης τὴν μίαν ἢ τὴν ἄλλην σφαιρᾶν τῆς ζωῆς, δὲν πρέπει νὰ νομίζωμεν, ὅτι ἡ μεταξὺ τῶν δύο σφαιρῶν διάκρισις ἀπεικονίζει καὶ διχοτόμησιν αὐτῆς ταύτης τῆς

πραγματικότητα. Εἰς τὴν πραγματικότητα συνυφαίνονται αἱ δύο σφαῖραι πρὸς ἀλλήλας. Εἰς τὴν σφαῖραν π. χ. τῆς τέχνης (ἢ ὁποία ἀνήκει εἰς τὸν ψυχικοπνευματικὸν πολιτισμὸν) εἰσδύουν στοιχεῖα ὀφειλόμενα εἰς τὴν προόδον τῆς τεχνικῆς, στοιχεῖα δημιουργοῦντα νέους ὄρους (ἔξωτερικοὺς ὅμως ἀπλῶς ὄρους) καλλιτεχνικῆς δημιουργίας. Καὶ ἀντιστρόφως; ἡ μορφή, τὴν ὁποίαν παρουσιάζει ἡ οἰκονομικὴ ζωὴ λαοῦ τινος ἐμφανίζεται πάντοτε ἀναμεμιγμένη καὶ μὲ στοιχεῖα ὀφειλόμενα εἰς τὴν σφαῖραν τοῦ ψυχικοπνευματικοῦ πολιτισμοῦ, μὲ στοιχεῖα, τὰ ὅποια, χωρὶς νὰ εἶναι δυνατὸν νὰ ἐπηρεάσουν ὀριστικῶς τὴν ἐξέλιξιν τῆς περὶ ἧς ὁ λόγος οἰκονομίας, προσδίδουν πάντως εἰς αὐτὴν ἴδιον πολλάκις χρωματισμόν. Ὅταν χωρίζωμεν τὸν ἐσωτερικὸν ἀπὸ τοῦ ἐξωτερικοῦ πολιτισμοῦ, τὴν τέχνην π. χ. ἀπὸ τῆς οἰκονομίας, πρέπει μάλιστα νὰ ἔχωμεν ὑπ' ὄψιν μας καὶ κἄτι περισσότερο ἀκόμη, κἄτι τὸ ὁποῖον χωρὶς νὰ τονίζεται ὑπὸ τοῦ Alfred Weber εἶναι δυνατὸν καὶ πρέπει νὰ συνδυασθῇ πρὸς τὴν θεωρίαν του. Πρέπει νὰ ἔχωμεν ὑπ' ὄψιν μας, ὅτι αἱ δύο αὐταὶ σφαῖραι τῆς ζωῆς, ἡ τέχνη καὶ ἡ οἰκονομία (προτιμῶμεν τὸ συγκεκριμένον τοῦτο παράδειγμα), διαφέρουν ἀπ' ἀλλήλων μόνον ὡς πρὸς τὸν βαθμὸν τῆς σχέσεώς των πρὸς τὸ ἀπολύτως ἀτομικόν. Ἐὰν εἰς προᾶξιν τινὰ ἐπικρατοῦν τὰ ἀπολύτως ἀτομικά, δηλαδὴ τὰ καθ' ὑπέρβασιν τοῦ λόγου ἐκδηλούμενα στοιχεῖα, ἢ περὶ ἧς ὁ λόγος προᾶξις ἀνήκει εἰς τὸν ἐσωτερικὸν ἢ ψυχικοπνευματικὸν πολιτισμόν. Ἐπειδὴ ἀκριβῶς ἡ καλλιτεχνικὴ δραῖσις τοῦ ἀνθρώπου σημαίνει πάντοτε (ἐὰν εἶναι γνήσια) ἐπικράτησιν τοῦ ἀπολύτως ἀτομικοῦ εἰς βάρος τοῦ τυπικοῦ, τοῦ κοινοῦ καὶ λογικοῦ, δι' αὐτὸν τὸν λόγον θεωρεῖται ἡ τέχνη ὡς ἀνήκουσα εἰς τὸν ψυχοπνευματικὸν πολιτισμόν. Τὸ ὅτι καὶ ὁ πολιτισμὸς οὗτος ἐκδηλοῦται ἱστορικῶς, αὐτὸ ἀρκεῖ διὰ νὰ σημαίνῃ, ὅτι καὶ αὐτὸς περιέχει στοιχεῖα τυπικά, κοινωνικά καὶ λογικά. Ἄνευ αὐτῶν δὲν θὰ ἀπετέλει ἱστορικὴν πραγματικότητα. Πάντως—τοῦτο δὲ κυρίως ἔχει σημασίαν—εἰς τὴν σφαῖραν τοῦ πολιτισμοῦ αὐτοῦ ἐπικρατεῖ τὸ ἀπολύτως ἀτομικόν. Εἰς τὴν σφαῖραν ἀντιθέτως τοῦ ἐξωτερικοῦ καὶ ὑπὸ τῆς προόδου τῆς τεχνικῆς προσδιοριζομένου πολιτισμοῦ ἐπικρατοῦν τὰ τυπικά λογικά στοιχεῖα, χωρὶς τοῦτο νὰ σημαίνῃ, ὅτι παύουν τελείως δρῶντα καὶ στοιχεῖα ἀπολύτως ἀτομικά. Ταῦτα δροῦν βεβαίως,

ἀλλὰ κατὰ τρόπον δευτερεύοντα, συνήθως μάλιστα ἀσήμαντον.

Ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὰ ἀνωτέρω δυνάμεθα ἤδη νὰ προβῶμεν καὶ εἰς ἄλλην οὐσιώδη παρατήρησιν: Εἰς τὴν σφαιρᾶν τοῦ ψυχικοπνευματικοῦ πολιτισμοῦ, ἢ ὁποῖα, ὑπὸ τὴν ὄψιν τῶν ἐπικρατούντων εἰς αὐτὴν ἀπολύτως ἀτομικῶν νοημάτων, δὲν μετέχει τῆς προοδευτικῆς διαδικασίας, ἀνήκουν ὄχι μόνον ἡ τέχνη καὶ αἱ μορφαὶ ἐν γένει τῆς καλλιτεχνικῆς καὶ πνευματικῆς δημιουργίας, ἀλλὰ καὶ ὠρισμένα μορφαί, ὑφ' ἃς ἐκδηλοῦνται αὐταὶ αὐταὶ αἱ καθημεριναὶ σχέσεις τῶν ἀνθρώπων πρὸς ἀλλήλους. Καὶ εἰς τὴν καθημερινὴν ζωὴν εἰσδύει τὸ μὴ καθημερινόν, τὸ θαῦμα, τὸ ἀνεξήγητον καὶ ἀνεπίδεκτον λογικῆς ἐρμηνείας. Καὶ εἰς τὴν καθημερινὴν ζωὴν συνάπτονται σχέσεις, εἰς τὴν μορφήν καὶ ὑπαρξιν τῶν ὁποίων τὸ ἀπολύτως ἀτομικὸν ὑπερισχύει τοῦ τυπικοῦ καὶ λογικοῦ. Ὅταν εἶναι—συμφώνως πρὸς τὴν φιλοσοφίαν τοῦ Karl Jaspers—«ὑποστασιακὴ» ἡ ἐπικοινωνία μου μετ' ἄλλου τινός, τότε ἡ ἐπικοινωνία αὐτὴ σημειώνει κατὰ τὸ μοναδικὸν καὶ ἀπόλυτον.¹⁾ Ἡ ὑποστασιακὴ ἐπικοινωνία προϋποθέτει εἰς ἕκαστον τῶν ἐπικοινωνούντων τὴν συναίσθησιν, ὅτι εἶναι μοναδικός. Ἡ ὑποστασιακὴ ἐπικοινωνία προϋποθέτει διαρκῶς τὴν ἀτομικὴν ἐκάστου ἐμβάθυνσιν εἰς τὴν μοναδικὴν καὶ ἀναντικατάστατον ὑπόστασίν του, προϋποθέτει τὴν «μοναξιά», εἰς τὴν βαθυτάτην σημασίαν τοῦ ὄρου.²⁾ Ὁ Jaspers τονίζει, ὅτι διὰ νὰ εἶμαι εἰς τὴν ἐπικοινωνίαν ὁ «ἐαυτός μου», πρέπει εἰς πᾶσαν στιγμὴν ἐπικοινωνίας νὰ αἰσθάνωμαι «μοναξιά», νὰ ἀποτολμῶ διαρκῶς τὸ πήδημα εἰς τὴν «μοναξιά», εἰς τὸν ἀπολύτως ἀτομικὸν ἑαυτόν μου. Ὅταν δὲν συμβαίη τοῦτο, χάνομαι μέσα εἰς τὴν ὑπαρξιν τοῦ ἄλλου, δηλαδὴ ἐκείνου, μετὰ τοῦ ὁποίου ἐπικοινωνῶ.

1) Βλ. Karl Jaspers, Philosophie, 2. Band: Existenzerhellung, Berlin 1932, σ. 50 κ. ἑ.

2) Βλ. σχετικῶς καί: Panajotis Kanellopoulos, Die Einsamkeit in ihrer gemeinschaftlichen und gesellschaftlichen Problematik, ἐν: «Reine und angewandte Soziologie» (Eine Festgabe für Ferdinand Tönnies), Leipzig 1926, σ. 228 κ. ἑ.